

Anmeldelser

Stig Jensen (red.): Marsk, land og bebyggelse. Ribeegnen gennem 10.000 år, Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter, bd. 35, i kommission hos Aarhus Universitetsforlag, 1998, 301 og 245 s., 448 kr.

Tværvidenskabeligt samarbejde om løsningen af større opgaver bliver, også inden for historie og arkæologi, stadig mere almindeligt. Den omsiggribende specialisering, der medfører, at den enkelte forsker ikke længere er i stand til på et videnskabeligt forsvarligt grundlag at overskue større perioder, nødvendiggør i sig selv dette samarbejde, men samtidigt betyder det også, at nye sammenhænge og problemstillinger kan belyses på en betydeligt mere forsvarlig måde end hidtil. Det indså lederen af Den antikvariske Samling i Ribe Stig Jensen, da han allerede i 1981 søsatte projektet om Ribeegnen igennem 10.000 år. Ønsket var at skabe en samlet arkæologisk-historisk beskrivelse af bebyggelsens udvikling siden den sidste istid inden for de 15 sogne, der udgør Den antikvariske Samlings virkeområde. Hensigten var at belyse bebyggelsens fordeling i landskabet og derigennem ikke mindst menneskets udnyttelse af de naturgivne ressourcer fra jægerstenalderen omkring 9.700 f. Kr. og frem til 1984. Ved siden af det rent faglige perspektiv ønskede man også at »åbne befolkningens og politikernes øjne for de værdier og den tidsdybde, der ligger i områdets bebyggelsesstruktur, så man ikke på nogle få årtier ødelægger, men i stedet tager hensyn til det billede, der har været gældende gennem årtusinder. Det drejer sig om at planlægge med og ikke mod fortiden« (s. 13). Denne udtalelse var nærmest profetisk med henblik på i dag, hvor kulturlandskabet i høj grad er i fokus og oven i købet skal indgå som et væsentligt element i de kommende regionplaner.

Godt 20 forskere, primært arkæologer og historikere, har deltaget i projektet, og hovedparten af manuskripterne blev afleveret i perioden 1985-87 og har altså hvilet i en rum tid, inden de, uden at være blevet opdateret, endelig er udkommet på tryk. Det kan naturligvis, specielt da i vor tid, være endog overordentlig problematisk at udgive forskning, der er mere end 10 år gammel, men i dette tilfælde er det nu ikke helt omsonst.

Efter et naturligvis fuldkommen uundværligt kapitel om det landskab, det hele drejer sig om, følger en række vigtige indlæg af kildekritisk karakter, primært omhandlende de kendte oldsagers og oldtidsminders repræsentativitet. Specielt Helge Brinch Madsens analyse af oldsagernes bevaringstilstand i forskellige jordtyper er af stor værdi. Afsnittet peger således direkte frem imod et stort nationalt forskningsprojekt om samme emne, der netop er igangsat. Herefter følger så i kronologisk orden behandlingen af bebyggelsens udvikling igennem de forskellige arkæologiske og historiske perioder. Grundlaget for den arkæologiske del af disse kapitler er en registrering af hele det tilgængelige kildemateriale, mens der for middelalderen og i endnu højere grad for nyere og nyeste tid naturligvis er foregået en udvælgelse i det omfangsrige kildemateriale. En stor del af det benyttede kildemateriale er præsenteret i en katalogdel, der sammen med 8 ekskursor, noter og litteraturlister udgør bogens bind 2. Nævnes skal i øvrigt også de mange fremragende kort, der præger bogen. Bag mange af disse ligger der et stort arbejde, og fremhæves bør her specielt Lars Hammer og Jakob Vedstedes rekonstruktion af Ribeområdets udseende omkring 1800 på baggrund af udskiftnings- og matrikelkort (s. 272). Gid der fandtes sådanne kort for hele landet.

Det kan vel næppe komme som en overraskelse, at der er stor forskel på de rent arkæologiske afsnit og de historiske, men også inden for hver disciplin ses store forskelle i den måde, den enkelte forfatter har grebet sit stof an på. Bogen rummer således ikke en lang kontinuerlig og sammenhængende beskrivelse af bebyggelsens udvikling i disse 15 sogne, men snarere en række til dels meget forskellige artikler med bebyggelsens udvikling som fælles overordnet tema. Netop af den grund er det af den allerstørste betydning for hele bogen, at redaktøren, den desværre alt for tidligt afdøde Stig Jensen, har valgt at indlede bogen med et resume af de hovedkonklusioner i de mange kapitler, der vedrører selve bebyggelsesudviklingen. Klogeligt er dette resume lagt forrest i bogen. Med sammendraget i bagehovedet kan man nemlig kaste sig ud i læsningen de mange artikler med en vis chance for ikke at miste tråden undervejs. I artiklerne gemmer der sig utallige spændende delkonklusioner, provokerende teorier, overraskende sammenligninger og metodiske indfaldsvink-

ler, og der er næppe nogen tvivl om, at mange af disse artikler, på trods af deres alder og dermed til tider noget antikverede teoretiske udgangspunkt, i fremtiden vil være uomgængelige for forskningen inden for de enkelte perioder.

Her skal ikke fremhæves nogle artikler frem for andre, dertil er projektet for bredt, de anvendte metoder for forskellige, og anmelderens detailkendskab til alt fra jægerstenalder til landbrugets udvikling i nyere tid for ringe. Netop her ligger måske hele projektets svaghed. Ikke ret mange vil være i stand til at læse bogen igennem med den fornødne baggrundsviden, der skal til, for at kunne forholde sig tilpas kritisk til alle de mange konklusioner, der bliver draget i de mange artikler. Og samtidig er artiklerne skrevet på et videnskabeligt plan, der i meget høj grad netop kræver et vist kendskab til både udviklingen af gravskikken i ældre romersk jernalder og dyrkningssystemerne i Vestjylland i 1600-tallet. Et eller andet sted derimellem vil de fleste almindelige læsere have mistet tråden, og det var næppe det, der var meningen.

Det er et spændende projekt, der blev gennemført på Den antikvariske Samling i 80'erne, og der er kommet en på mange måder spændende bog ud af det her i slutningen af 90'erne. Om det er sådan bebyggelsesstudier skal drives og ikke mindst publiceres i fremtiden er mere usikkert. Man kunne i hvert fald have ønsket sig, at den var udkommet for 10 år siden, hvor den sandsynligvis ville have fået en langt større betydning for udviklingen indenfor den samlede bebyggelsehistoriske forskning, end den vil få i dag.

Lennart S. Madsen

Jesper Hjermind, Mette Iversen og Hans Krøngård Kristensen (red.): Viborg Søndersø 1000-1300, Byarkæologiske undersøgelser, Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter, bd. 34, i kommission hos Aarhus Universitetsforlag, 1998, 372 s., 395 kr.

Dansk middelalderarkæologi er endnu en ung videnskab, specielt hvis man skal måle den med den forhistoriske arkæologi. Det er igennem de sidste 40 år, at middelalderarkæologien for alvor har fået sig etableret som selvstændigt fagområde, og først i 1971 fik faget akademisk status ved oprettelsen af Lærestol for Middelalderarkæologi ved Århus Universitet. Dette betyder bl.a., at den helt nødvendige grundforskning endnu er en mangelvare inden for faget. Materialefremleggelse, kataloger, kronologiske studier og grundig publicering af store og små udgravninger er endnu helt afgørende for fagets udvikling.

Og her følger bogen om udgravningerne ved Viborg Søndersø sig smukt ind i den endnu alt for korte række af standardpublikationer, som Wilhelm la Cours bog om Næsholm og bogen om udgravningerne ved Århus Søndervold.

I 1981 og 1984-85 gennemførte Viborg Stiftsmuseum, pga. et forestående byggeri, en række prøvegravninger i et område i Viborgs østlige del, ned mod Viborg Søndersø. Ved udgravningerne fandtes rige levn efter en håndværkerbebyggelse, der i tid har strakt sig fra lige omkring år 1000 og frem til ca. 1300, da en stor del af området blev oversvømmet i forbindelse med en opstemning af søen ved Søndermølle. Netop denne opstemning har været af afgørende betydning for udgravningens resultater. Det vandmættede miljø har betydet, at bevaringsforholdene for organisk materiale har været enestående, hvilket specielt har bevirket, at der her er bevaret genstande, der i mange andre middelalderarkæologiske udgravninger er forsvundet.

I bogen fremlægges udgravningens resultater på klassisk vis. I et par længere afsnit beskriver udgravningslederen Hans Krøngård Kristensen udgravningen og de fundne anlæg, der specielt udmærker sig ved de mange velbevarede rester af hustomter, hegn, brønde og vejforløb. Netop de gode bevaringsforhold betyder her, at vort kendskab til almindelige menneskers boligforhold i de tidlige købstæder bliver væsentligt forøget. Efter et vigtigt afsnit om bevaringsforhold og genstandskonservering tages der så fat på en gennemgang af det genstandsmateriale, der dukkede op af de mange huller ved Søndersøens vestbred. Afsnittene om genstandsmaterialet er skrevet af 20 forskellige forfattere, der hver har taget sig af en eller flere genstandsgrupper. Teksterne er grundige, forsynet med talrige litteraturhenvisninger, og vigtigst af alt, grundigt illustrerede i både fotografi og tegning. Og behandlingen af genstandene når vidt omkring. Det indledes retfærdigvis med Jesper Hjerminde store, og for den fremtidige forskning helt grundlæggende, artikel om keramikken. For alle arkæologiske discipliner er keramik et af de væsentligste dateringsmidler, og i dansk middelalderarkæologi savnes endnu megen grundforskning inden for dette område. Der er store afsnit om genstande af læder, metal samt knogler og tak, men også mindre specialartikler, som f. eks. Mytte Fentz grundige behandling af en hørskjorte fra 1000-tallet. Hertil kommer en række afsnit, hvori resultaterne af de heldigvis mere og mere almindelige naturvidenskabelige undersøgelser bliver fremlagt. Man kommer meget tæt på middelaldermennesket, når indholdet af latrinaflejringer bliver studeret under mikroskop.

I de kommende år vil genstandsmaterialet fra Viborg Søndersø blive studeret og sammenlignet med både nye og gamle fund fra andre ud-

gravninger. Opfattelser og tolkninger vil, som det sig hør og bør, blive ændret (således har en genstand, der i denne bog tolkes som et hals-smykke (s. 206) ved sammenligning med et fund fra en anden undersøgelse vist sig at være et geddeforfang), men publikationen vil komme til at stå som en af de væsentligste middelalderarkæologiske publikationer igennem mange år.

Bogen sluttet af med et sammenfattende kapitel forsynet med talrige farvefotos og med en gennemgang af Viborgs udvikling i perioden 1000-1300. Er man kun almindeligt interesseret læser, er det nok med disse kapitler, man skal starte sin læsning, hvorimod middelalderarkæologer og specielt interesserede i høj grad kan se frem til at skulle læse bogen igennem fra ende til anden.

Lennart S. Madsen

Henning Ringsgaard Lauridsen og Lars Munkøe (red.): Viborgs Historie, bd. 1, Oldtid-1726, Viborg kommune 1998, 368 s., ill., 325 kr.

Denne bog udgør første bind af Viborgs historie, tredje bind (1940-97) udkom i 1997, og andet bind (1726-1940) forventes at udkomme i slutningen af 1999. Hermed får Viborg en afløser for Viborg Købstads Historie I-IV fra 1940.

I dette århundrede er byhistorier blevet udgivet i en lind strøm og af meget vekslende kvalitet. Det er Viborg – Jyllands hovedstad – vel undt at få en ny og opdateret byhistorie, og nærværende værk hører absolut til i den gode og seriøse ende. Bogen er forfattet af otte kyndige fagfolk, og forsynet med noter, kilde- og litteraturfortegnelser. Der er tillige tale om en smuk bog i flot og læsevenligt tryk med mange kort og velvalgte illustrationer. En del af disse er dog gengivet i meget lille format i margenen, hvorfor det kan være svært at iagttage detaljerne. Dette gælder bl.a. Broddenbjergmanden på s. 15 og Mammeøksen på s. 21.

Bind 1 er inddelt i 13 afsnit der behandler forskellige aspekter af Viborgs Historie. De enkelte afsnit er hver især velskrevne og kommer på udmærket vis rundt om deres emne. De mange forfattere og afsnit betyder dog desværre, at en mere sammenhængende beskrivelse og analyse af Viborgs udvikling ikke bliver forsøgt. Den valgte fremgangsmåde kræver også en kraftig redaktionel indsats, der sikrer sammenhæng og minimerer antallet af gentagelser. Dette er desværre ikke lykkedes fuldstændigt, hvorfor læseren f.eks. to gange får at vide at Rasmus Clementsen (s. 138 og 196) drak vel meget vin til et gilde, og helt galt går det på s. 184, hvor det bliver oplyst hele tre gange, at Læsø var blandt

domkapitlets besiddelser. En anden mindre lap-sus er det, at fænomener, der ikke nødvendigvis er læseren bekendt, som f.eks. at helgenen Sankt Kjeld stammer fra Viborg, først forklares på s. 79, mens tidligere omtaler af Sankt Kjeld i bogen tager det for givet, at læseren besidder denne viden.

Den ældste bebyggelse tilbage fra stenalderen ved Viborg behandles af Mette Iversen, men spørgsmålet er, om bogen ikke burde have taget sin begyndelse i Vikingetiden, hvor en egentlig bydannelse kan spores. Det er trods alt byen og ikke stedets historie, der er bogens emne, og det lykkes da heller ikke for forfatteren at få sammendraget den spredte viden om Viborgegnen til en helstøbt beskrivelse. Der er straks mere form over fremstillingen af middelalderens Viborg, hvor kilderne flyder mere rigeligt. Hans Krøngaard Kristensen leverer en grundig gennemgang af bygningerne, gadernes og bymarkens historie, mens Jesper Hjeremind tegner omridsene af dagliglivet i tidlig- og højmiddelalderen. Viborgs rigspolitiske betydning, som sæde for Nørrejylland's landsting og som marked, skildres veloplagt af Ole Fenger. Også Bjørn Poulsen og Per Ingesman bestræber sig på at vise Viborgs centrale rolle i Jylland. I sit bidrag om byens styre og handel 1350-1536 inddrager Bjørn Poulsen således bl.a. de bevarede toldregnskaber fra Gottorp, og dokumenterer derved Viborgs ikke ubetydelige deltagelse i fjernhandlen med okser og heste. Viborgs rolle som bispesæde og placering i reformationen behandles i to afsnit af Per Ingesman, og skildringen af domkapitlet er forbilledlig klar. Interessant er også skildringen af reformationens forløb i Viborg og pointeringen af bystyrets aktive indsats. Det er dog ærgerligt, at forfatteren ikke dvæler lidt mere ved de uenigheder, der var mellem byens borgere heriblandt den tidligere borgmester Oluf Skræder, der blev henrettet for sin deltagelse i Grevens Fejde. Mere problematisk er Per Ingesmans bemærkning på s. 192, om »at lægfolkets religion i høj grad holdt sig inden for de rammer som kirken stillede op for menigheden«. En litteraturhenvi-sning til Eamon Duffy: *The Stripping of the Altars. Traditional Religion in England c.1400-c.1580* for denne påstand, kan ikke betragtes som fuldgyldig dokumentation. I århundrederne efter reformationen er der utallige vidnesbyrd om, at danskernes forestillings-verden stadig indeholdt magisk-religiøse aspekter af hedensk oprindelse. De mange trolldomsprocesser ved Viborgs Landsting om brugen af og troen på hvid og sort magi er bl.a. eksempler på dette.

Tiden efter reformation og hermed også Viborgs nedgang efter krigen i 1600-tallet er overladt til Paul G. Ørberg, der skiver om den politiske og økonomiske udvikling, og Marianne Bro-Jørgensen, der behandler erhvervsudviklin-

gen og dagligdagen i byen. Begge forfattere slipper fint fra opgaven på den sparsomme plads, om end retsudøvelsen og bytingets øvrige funktioner nok kunne have fortjent en mere dybtgående behandling. Det samme gælder Lands-tinget, der fortsat var en væsentlig institution af stor betydning for staden. Det er således påfaldende at G. Henningsen, J. C. V. Johansen og Ditlev Tamms artikel: 18.000 Jyske domme, *Fortid og Nutid* XXVIII (1979), s. 240-70 ikke figurerer i litteraturlisten.

I forordet skiver borgmester Johannes Stensgaard, at han håber at læserne »vil finde nyttig viden og spændende skildringer«. Det har nærværende anmelder allerede gjort og Viborgenserne og andre med interesse for købstadshistorie vil kunne hoppe ind i det næste årtusinde med en glimrende moderne fremstilling af en væsentlig købstads tidlige historie.

Anders Sode-Pedersen

Else Asmussen (red.): Ahlgade 15-17, Holbæk. En arkæologisk og historisk undersøgelse fra 1200 til nutiden. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1994-95. Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab, 1997.

Bogen om Ahlgade 15-17 er en stor og prægtig bog, der præsenterer dels en middelalderudgravning i Holbæk foretaget i midten af 1980'erne, dels en historisk-etnologisk undersøgelse, der bringer læseren op til nutiden på de matrikelnumre, hvor udgravningerne har fundet sted. Der er tale om et imponerende og væsentligt bidrag til Holbæks Historie.

I 1985 foretog Museet for Holbæk og Omegn i samarbejde med Nationalmuseet en prøveudgravning inden et større byggeri midt på hovedgaden, Ahlgade, skulle påbegyndes. Det viste sig, at der på byggegrunden, en dobbeltgrund fandtes en del af en middelalderlig sognekirkegård og rester af middelalderbebyggelse. I bogen præsenterer middelalderarkæologen Hanne Dahlerup Koch først resultaterne af de egentlige udgravninger fra 1986. Her får man en grundig redegørelse for dokumentationssystemer og udgravningsmetoder, en gennemgang af bebyggelses faser i nr. 17 samt af kirkegården, der hørte til den middelalderlige sognekirke, Sct. Nicolai, der i 1573 overgik til verdslig benyttelse. Kirkegården var i brug fra slutningen af 1100-tallet. De gravlagte beskrives m.h.t. til køn, aldersfordeling, placering, armstillinger i alt 583 grave. Keramikken har udgjort hovedparten af fundmaterialet, næsten 4000 skår af potter, kander, fade, skåle, låg, pander, der kan inddeles i 4 faser, hvor den ældste fase er præget af uglaseret,

gråbrændt lertøj, der i de senere faser følges af større indslag af glaseret lertøj og nye former og senere af lertøj af udenlandsk herkomst. For en ikke-arkæolog er beskrivelserne af andre fund også interessante. Det gælder især de fund, der giver vidnesbyrd om hverdagslivet fx låse, nåle, knive, syle, tenvægte, kamme, en terning. Fremstillingen er suppleret med gode tegninger og fotos af keramikken og de øvrige fund. Det gælder også pilgrimsmærkerne, hvor der i Holbæk er fundet ikke færre end 10 ibsskaller. Det største antal fundet på en enkelt lokalitet i Danmark. De smukke fotos af ibsskallerne genfindes meget velvalgt på bogens omslag. Det er meget prisværdigt, at Hanne Dahlerup Koch sætter udgravningens resultater ind i større sammenhænge, når hun sammenligner med andre lignende arkæologiske undersøgelser, især på Sjælland, ligesom det er væsentligt, at forskellige teorier om Holbæks ældste historie diskuteres. Da der kun findes få skriftlige kilder fra Holbæks middelalder er det, som bogen også viser, vigtigt, at der foretages arkæologiske udgravninger.

Andre faggrupper er også repræsenteret i bogen. Det gælder zoologen Tove Hatting, der har behandlet dyreknogeterne fra udgravningen. Hovedparten af knoglerne stammer fra anden halvdel af 1200-tallet og 1300-tallet. Der er flest knogler fra kvæg, hvilket har sin forklaring i, at knogler fra større dyr er bevaret i højere grad end knogler fra mindre dyr. Får, svin, geder har altså været ude for større svind, selvom man er vidende om, at får tidligere har haft stor økonomisk betydning på land og i by. Den vilde fauna er repræsenteret ved padder og vilde fugle (6 arter), vilde pattedyr: ræv, rotte, gråsæl, hjortevildt: då (indført til Danmark i middelalderen) kronvildt, rå, marsvin. Den tamme fauna viser, at høns, gæs, ænder, hund, kat, svin, får og ged var blandt Holbæks indbyggere i middelalderen. I alt er 5000 knoglefragmenter bestemt, heraf var 99% fra tamdyr. Ph.d. Inge Bødker Enghoff beskriver fiskeriet fra Holbæk i middelalderen ud fra de fundne fiskeknogler, i alt er 3843 fiskeknogler identificeret. Torskefamilien (torsk, kulter, hvilling, lange og sej) er den dominerende art (over 1/3) og der efter følger fladfisk som skrubber og rødspætter (knap 1/3) og sild (ca. 1/5). Knogler af magre fisk som torsk og hornfisk bevares godt, mens fede fisk: fladfisk, sild og ål har en tendens til at opløse sig selv, når fedtet harskner til fedtsyrer. Undersøgelsen har vist, at der var et særdeles alsidigt fiskeri til eget forbrug.

De arkæobotaniske analyser er foretaget af Nina Boldsen og David Robinson fra Nationalmuseets Naturvidenskabelige Undersøgelser. Ved at undersøge tre prøver fra henholdsvis en affaldsgrube, en formodet kloakrende og en koncentration af forkullet korn, kan de bidrage til et

glimt af hvilke planter, der har været dyrket eller indsamlet til brug i husholdningen. Det drejer sig bl.a. om havre, der var almindeligt dyrket i middelalderen og anvendt til både foder og menneskeføde. Kål kunne anvendes i madlavning, bulmeurt og hjertespend anvendtes til lægemidler, hør til olie eller tekstilfremstilling og foder-vikke til dyrefoder.

Overkirurg Jørgen Balslev Jørgensen har gennemgået skeletfundene. Det har været væsentligt for undersøgelsens resultater, at kirkegården ikke har været anvendt siden 1573. Det betyder med sikkerhed at det er middelaldermennesker, der er tale om. Ligeledes er det betydningsfuldt, at der er tale om en sognekirkegård og ikke en klosterkirkegård eller spedalskhedskirkegård. Det betyder nemlig, at de døde er »almindelige holbækkere«. Undersøgelsen viste, at der var større dødelighed blandt yngre kvinder pga. risiko for liv og helbred ved gennemførelse af graviditet og fødsel. Størst dødelighed var der i det første leveår, mens børnedødeligheden ikke var så stor som så mange andre steder, ligesom der fandtes et ret stort antal ældre. Det stod ikke helt ringe til med levevilkårene i Holbæk i middelalderen, hvilket også bekræftes af Jan Jakobsens undersøgelser af slid og huller i tænder og kæber. Berit Sellevold beskriver den nonmetriske variation i skeletmaterialet, men her må man nok konstatere, at målgruppen kun kan være andre fagfolk! Konklusionen er kort sagt, at holbækkere lignede andre befolkningsgrupper i skandinavien på dette tidspunkt. Efter 30-siders katalog over de gravfundne skeletter fortsætter bogen med en godt 100 sider lang beskrivelse af nyere tids »Mennesker og bygninger på Ahlgade 15-17«, skrevet af arkivar Peter Korsgaard. Her sker der et karakteristisk skift formidlingsmæssigt: fra en høj grad af faktuel, til tider opremsende, fremstilling til en bredere fortælling, hvor læseren kommer tæt på enkelte mennesker, der har arbejdet og boet i Ahlgade 15-17. Det skyldes naturligvis det store skriftlige kildemateriale fra den senere periode, der giver andre muligheder for historiefortælling med udgangspunkt i beboerne, deres erhverv og bygningerne. Peter Korsgaard beskriver, hvorledes tiden efter 1573 kan opdeles i 3 perioder. Den første periode afgrænses ca. 1575 til 1780, hvor der var blandet udnyttelse, mange skiftende ejere og lejere bl.a. småhåndværkere og enker i små hustande. Den anden periode fra ca. 1780-1895 er købmandsgårdens tid med bondehandel, butik, kornlofter, brændevinsbrænderi m.v. Her kom især købmandsfamilien Smith til få stor betydning, da de fra 1820 frem til midten af 1900-tallet ejede ejendommen. I denne periode var husstandene store og Smith-familiens overhoved var som re-

gel en af Holbæks største skatteydere. Tiden efter 1895 medførte store ændringer. Med andelsbevægelsen og omlægningen i landbruget ændredes købmandens rolle og handelen blev stadig mere specialiseret. Dette kom også til at gælde virksomhederne i Ahlgade 15-17. I de følgende år og helt frem til 1950'erne var det især tøjforretninger: fra finere herreekvipering til manufaktur og uldvareforretninger. Til gaden var der 7 forretninger, mens der i gården var en 4-5 stykker, bl.a. fabrikation af landbrugsredskaber og senere bil-forhandling og -værksted. Læseren kommer tæt på hverdagen gennem skifter, skatteligning, fattigprotokol, pantebreve, folketællinger, interviews, brandtaksationer aviser og fotos. Det er et imponerende materiale, der er gennemgået.

Bogen som helhed er for fagfolk. Uden tvivl vil den have overordentligt stor betydning både for det videre arbejde med Holbæks historie, men også for andre byarkæologer, der her kan finde materiale, der giver mulighed for sammenlignende undersøgelser. Bogen kan såvel set ud fra et museumspolitisk, et tværfagligt og et formidlingsmæssigt synspunkt afføde nogle principielle spørgsmål og måske dermed bidrage til en aktuel debat, selv om det ikke har været målet med bogen i sig selv. Museumspolitisk kan man stille spørgsmålet: Hvorfra skal der skaffes midler til lignende nyere tids undersøgelser? Store arkæologiske undersøgelser som denne er sikret støtte gennem museumslovens § 26, men der ikke er samme muligheder for undersøgelser m.h.t. nyere tid. Man må håbe, at der i forbindelse med den forestående revision af museumsloven tages højde for dette, så det sikres, at der i fremtiden kan fremlægges tværfaglige afhandlinger som denne, hvor historien får lov at fortsætte op til nutiden. Formidlingsmæssigt kan man konstatere, at der er store forskelle på den arkæologiske og den etnologiske arbejdsform og måske er det synd, at de spændende historier ikke kommer så mange i hænde pga. udgivelsesformen. På den anden side er *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* heller ikke et populærtidsskrift. Man kunne dog overveje at udgive en mere lettilgængelig udgave, som uden tvivl ville vække stor interesse. Men selv om *Aarbogen* ikke skal svækkes i lodighed, så vil det dog nok være værd at overveje, hvorvidt alle skemaer, kataloger, tabeller og udgravningstegningerne med fordel kan placeres på cd-rom i fremtiden. Det ville gøre teksten mere læsevenlig, uden at forskere mister muligheden for at gå i dybden. Den middelalderlige købstad Holbæks historie er blevet betydeligt bedre belyst ved udgivelsen af dette kyndige og grundige værk, der på forbillig vis bevæger sig fra 1200 til nutiden.

Lene Floris

Knud Holch Andersen, Orla Poulsen og Flemming Skipper: En by i provinsen. Thisted Købstads Historie, bd. 2, Forlaget Knakken 1998, 420 sider, 298 kr.

Indtil begyndelsen af 1800-tallet, da havet brød igennem ved Agger Tange og dannede forbindelse mellem Vesterhavet og Limfjorden, var Ålborg stort set centrum for al handel ved Limfjorden. Men på trods af de vanskelige besejlingsforhold i fjorden, der i århundreder var med til at isolere Thy, har Thisted haft købstadsprivilegier siden 1524, og med åbningen af Agger kanal i 1825 spirede særligt fjernhandlen frem, og byen er vokset støt siden da.

Thistedes historie – eller rettere Thistedboernes historie – er nu blevet skrevet af et trekløver bestående af den lokale arkivar, en lokal historiker og en tidligere journalist på Thisted Dagblad, og det gør de med sådan en ildhu og charme, at man falder pladask for J.P. Jacobsens fødeby.

En by i provinsen er det andet bind i tre-bindværket om Thisted Købstads Historie og det omhandler tiden fra begyndelsen af 1800-tallet frem til 1950'erne. Bogen strækker sig over 15 hovedafsnit, der blandt andet omfatter byens topografi, indbyggernes arbejdsliv, skoleliv, familieliv samt de religiøse og kulturelle institutioner, der har været karakteristiske for Thisted gennem dette århundrede.

I afsnittet »Byens rum« skildres Thistedes bymæssige udvikling fra slutningen af 1800-tallet, hvor der på trods af byens købstadsstatus stadig var tale om et landsbysamfundet med endnu ikke udskiftede avlsgårde inde i byen og bymarken i umiddelbar nærhed. Omkring århundredeskiftet blev de lave bindingsværkshuse som i så mange andre provinsbyer erstattet af to-etagers ejendomme i murværk og gips, og man får indtryk af, at der i Thisted var tale om begyndelsen på et veritabelt byggeboom, der radikalt forandrede byens fysiognomi. Forfatterne kommer dog let hen over, hvordan man fra politisk side tacklede de nye tider med ændrede krav til provinsbyens erhvervsudvikling, boligbyggeri og infrastruktur. Man får nærmest indtryk af, at al udvikling i Thisted er sket på privat initiativ, og afsnittet »Mellem meninger«, der omhandler de politiske forhold, beskæftiger sig alene med partipolitiske stridigheder og faglige kampe. Ligeledes savner man lidt flere faktuelle oplysninger om Thisted idag, der kunne sætte de mange historiske data i perspektiv. Det gælder især oplysninger om kommunens status idag – udstrækning, indbyggertal, erhvervsforhold osv.

Selv for en læser, der aldrig har sat sine ben i Thisted, er afsnittet »Familie-journal« næsten det mest læseværdige. Det skildrer på en uhøjtidelig måde indbyggernes liv og levned gennem

det seneste århundrede. I bogens forord peger forfatterne på, at det er erindringsfællesskabet – følelsen af en fælles historie, som de ønsker at give Thistedboerne med denne. Denne ambition synes opfyldt til fulde omend det sker på bekostning af nogle oplysninger, som læsere uden lokalkendskab gerne ville have haft del i. Derfor skal man nok skal være bosat i Thisted for at få fuldt udbytte af *En by i provinsen*. Vi andre må så nøjes med at glæde os over den gennemarbejdede og særdeles velskrevne tekst, samt den helt overvældende mængde billeder, hvoraf mange er mere tidstypiske end lokalhistoriske og bidrager således til et mere generelt billede af danskerens dagligliv i det 20. århundrede.

Ulla Tofte

Martin Gubi, Jens Åge Petersen og Birgitte Dedenroth-Schou: Teknisk Forvaltning, Kolding Kommune 1898-1998, Koldings Stadsarkiv 1998, 135 s, 100 kr.

I slutningen af forrige århundrede var Kolding en provinsby af beskedne dimensioner med en bebyggelse, der hovedsagligt strakte sig over arealet mellem Koldinghus og jernbanen. I løbet af det 20. århundrede har Kolding imidlertid udviklet sig til at være Danmarks syvende største by med en central beliggenhed som ét af »benene« i det økonomisk og erhvervsmæssige stærke »trekantsområde«. Derfor har Kolding Stadsarkiv også god grund til at fejre 100-året for etableringen af Koldings Tekniske Forvaltning med udgivelsen af en jubilæumsbog. Bogens indfaldsvinkel – den tekniske forvaltnings arbejde – er ideel til at tegne et billede af den hastigt voksende by og de problemer, der er opstået i kølvandet på væksten.

Bogen er disponeret efter 8 hovedafsnit, der hver især beskriver vigtige strømninger i Koldings byplanmæssige udvikling, fra stadsingeniørembedets oprettelse i 1898 over de store udvidelser af kommunen med følgende anlægsarbejder i tiden før første verdenskrig frem til dannelsen af en moderne teknisk forvaltning i begyndelsen af 1970'erne.

Generelt lægger bogen stor vægt på de enkelte stadsingeniører og deres indflydelse på kommunens infrastrukturelle og hygiejniske udviklingen. Samtidig er samspillet mellem byrådet og den tekniske forvaltning på den ene side og kommunens private virksomheder og grundejerne på den anden glimrende beskrevet, således at man får indtryk af, hvorledes disse grupper gennem tiderne har været i livlig dialog til gavn for byens bolig- og erhvervsmæssige udvikling. Bogen slutter med et rids af den tekniske forvalt-

nings arbejde i de seneste 10 år, som viser hvilke tekniske og byplanmæssige udfordringer en stor dansk provinsby står overfor i dag.

Bogen er yderst velskrevet og spænder over et stort stof, der på det nærmeste omfatter alle grene inden for moderne byplanlægning. Den rummer tillige et interessant billedmateriale, som snarere er en hyldest til det teknologiske fremskridt end et nostalgisk tilbageblik på en bys historie, og derfor bidrager den yderligere til indtrykket af et gennemarbejdet historisk værk. Bogen behandler dog også andre aspekter af byudviklingen end de rent tekniske, således er det indledende afsnit om stadsingeniør Stephan Løchtes kontroverser med byrådet et glimrende eksempel på de spændinger, der let kunne opstå, når den nyuddannede, initiativrige ingeniør mødte de mere jordbundne byrådsmedlemmer i provinsen.

Bagi bogen finder man en nyttig fortegnelse over samtlige medlemmer af kommunens tekniske udvalg 1898-1998 samt en ret omfattende kilde- og litteraturliste, der viser hvorledes forfatterne, to historikere og én tidligere afdelingsingeniør i vid udstrækning har gjort brug af det store kildemateriale i Kolding Stadsarkiv. Det er herligt at kunne følge en større provinsbys byplanmæssige udvikling gennem en så velskrevet og gennemillustreret bog, der må betragtes som et væsentligt bidrag til historien om Kolding i det 20. århundrede.

Ulla Tofte

Lisa Elsbøll: Fra Sundby til København S, Sundby Lokalhistoriske Arkiv – Sundby Lokalhistoriske Forening 1998, 256 s., ill., 98 kr. og Søren Feder-spiel, Karsten S. Jensen og Jørgen Wenzel: Nørrebro – træk af en bydels historie. Nørrebro Lokalhistoriske Forening og Arkiv 1997, 175 s., ill., 180 kr.

To københavnske bydele fra den lavere del af den sociale geografi, som industrialiseringen påførte hovedstaden, har nu fået hver sin bog med udspring i deres respektive lokale historiske strukturer, hhv. lokalhistorisk forening og lokalhistorisk arkiv. Den gamle bys vækstlag, dens skiftende *frontiers*, har aldrig påkaldt sig væsentlig opmærksomhed i tilblivelsesfasen, men med hundrede år på bagen og kilometervis af nyere bylandskaber udenpå sig er tiden altså kommet.

De to bydele, det drejer sig om, er henholdsvis Nørrebro og Sundby(erne) på Amager. Begge bydele er børn af industrialiseringen, og deres bymæssige udvikling er blot forskudt med få år.

Begge bydele blev udprægede arbejderkvarterer, men alligevel er det to bydele, hvis tilblivelseshistorie er markant forskellig. Det er også to meget forskellige bøger, som her foreligger om bydelenes historie, så der er god grund til at betragte dem hver for sig. Afslutningsvis kunne man benytte en fælles indledning til at konstatere, at hjemstavnsbevægelsen nu også synes at være nået industrialiseringens centrale bydannelse – her, hvor industrien i København er et overstået kapitel, og hvor hjemstavnsfølelsen igen bliver stueren.

Fra Sundby til København S er et ægte pionerarbejde med nogle af de styrker og svagheder, et sådant ofte vil have. Udgifterne har med dette første større arbejde om Sundbyerne villet meget på én gang, og det betyder, at bogen for det første vil give læserne den byudviklingsmæssigt spændende historie om en kommunes opståen, korte liv og nedlæggelse. For det andet præsenterer bogen os for et meget omfattende, spændende og nydeligt gengivet billedmateriale. Illustrationerne er forsynet med forbilledligt fyldestgørende billedtekster, og til overflod er billeddelen udstyret med et register med hovedvægten på topografien, så det er en leg at finde billedet af den vej, der måtte interessere særligt. Illustrationsmaterialet kunne i omfang og bearbejdsgrad let have båret en selvstændig publikation, og dermed har jeg også antydnet, at illustrationsdelen og tekstdelen ikke forekommer at have voldsomt meget brug for hinanden.

Hvis billeddelen på den anden side kan lokke nogle billedkikkere til at læse det stykke kommunal ud- og afviklingshistorie, som udgør den anden halvdel af bogen, så har kombinationen af tekst og billeder tjent et godt formål. Isoleret set, havde teksten fortjent at blive illustreret efter sit indre behov, og billederne havde fortjent sin egen publikation.

For lige at runde billeddelen af så fremtræder den udpræget som én lang kritik mod byfornyelse på københavnsk. De mange fremragende topografiske optagelser af spændende kulturmiljøer fra industrialiseringens voldsurbanisering i anden halvdel af forrige århundrede, demonstrerer éntydigt, hvorfor arbejdet med lokalhistorien er en forudsætning for kvalificeret bevaringsarbejde. Det er skræmmende at konstatere, at en del af de gengivne kulturspor først er udraderet inden for de seneste årtier.

Landsbyerne Sundbyøster og Sundbyvester nordligst på Amager uden for Amagerbro blev urbaniseret næsten samtidig med brokvartererne, og bydelen Sundby kendes almindeligvis som industri- og arbejderkvarter. De gamle landsbyer blev indlemmet i Københavns Kommune i 1902 umiddelbart efter Københavns store indlemmelser mod vest i 1901. At indlemmelseshistorien på Amager havde sin egen kronologi og ikke mindst sin egen forhistorie har ikke været

genstand for væsentlig interesse i ældre behandlinger af Københavns historie. Forfatteren til bogens kommunalhistoriske afhandling har fat i et spændende og overskueligt administrati- onshistorisk forløb og samtidig i et lille hjørne af en meget større og endnu aktuel historie om hovedstadsregionens politisk/administrative struktur. Teksten har afsæt i en specialeafhandling i historie. Det betyder blandt andet, at bogen ved siden af noteapparat er overordentligt veludstyret med litteraturliste. Hvad der bør gøre bogen til et lokalt *must* er et afsnit med korte biografi- er over aktørerne.

Bogen leverer historien om delingen af Tårn- by Kommune i 1896, som medførte oprettelsen af en Sundby Kommune, den beskriver kommu- nens seksårige liv til 1902, og den giver endelig historien forud for indlemmelsen i København. Det bagved liggende udviklingsforløb, hvor ind- dustrialiseringen medførte en ukontrollabel ur- banisering af en del af en landkommune, med voldsom vækst i både forenende industri og i elendige arbejderboliger, er generel og dermed i hovedtrækkene velkendt. Det unikke ved Sund- bys udviklingsforløb ligger i forholdet til den øvrige politisk/administrative udvikling i Kø- enhavns omegn. Forfatteren forholder sig per- spektiverende til sammenhængen mellem Kø- enhavns indlemmelse af Brønshøj/Utterslev og Valby/Vigerslev i 1901 og indlemmelsen af Sund- by i 1902 og til overvejelser om eksistensen af en eventuel *masterplan* for Københavns indlem- melsespolitik som forudsætning for Sundbys kortvarige udskillelse som selvstændig kommu- ne. Det er indlysende relevant at forholde sig til Københavns samlede indlemmelsespolitik, når fokus er på Sundbys indlemmelse efter blot seks års selvstændigt liv, og forfatteren argumenter spændende og godt (og forbillidligt kort) om- kring denne problematik.

Modsætningsvis savner jeg omkring beskriv- elsen og analysen af Sundby Kommunes opret- telse den tilsvarende perspektivering til en for- udgående parallel kommuneoprettelse (om end med modsat socialt og økonomisk fortegn). I 1857 var Københavns Kommunes nabo mod vest blevet delt under indtryk af en tilsvarende urba- niseringsproces. Frederiksberg-Hvidovre Kom- mune gennemgik dette år en deling, som efter- lod kommunens landbrugsbaserede dele i én kommune, Hvidovre-Valby, mens den indre del, Frederiksberg, fortsatte som selvstændig kom- mune. En inddragelse af dette forløb i analysen af delingen af Tårnby Kommune kunne muligvis have bidraget til bogens placering af Sundby Kommune i oplandets samlede administrations- historiske forløb.

Sundby Kommune har her fået sin første større beskrivelse knap 100 år efter sin død. Med dette stykke kommunalhistorie er den nød- vendige historiske ramme skabt for et fremti-

digt arbejde med denne københavnske bydels særlige karakter og eventuelle overlevende identitet.

Hvor Sundby længe har været overset og for en omverden ikke været særlig profileret, så gælder det samme bestemt ikke den næsten samtidigt urbaniserede københavnske bydel Nørrebro. Her befinder vi os på næsten mytolo- gisk jord. Det er én af Københavns store bydele kendt fra litteraturen som klassisk arbejder- kvarter, senere kendt for sine totalsaneringer og som hjemsted for anarkistisk venstrefløjsaktivi- tet siden 1960'erne. Som gammelt beboelsesom- råde for tusinder af studerende er Nørrebro et artikuleret kvarter.

Nørrebro – træk af en bydels historie har tre forfattere, som kollektivt leverer en lang række historier om og fra Nørrebro. En fjerde skribent, Anne Knudsen, kulturperson og nørrebroer har leveret et efterskrift. Hun runder bogen af i en form, som i al åbenhed afslører den funktion, en del lokalhistorie har: at være målestok for for- holdet mellem lokalsamfundet og omverdenen, mellem os og de andre. Anne Knudsens efter- skrift klæder bogen. Det er ærlig snak, et parts- indlæg, som forklarer, hvad Nørrebro måske er i dag. Med korte karatehug sætter hun resten af byen (og landet) på plads. Det er altid herligt at møde et velfungerende og saftigt sprog.

Når efterskriftet klæder bogen, hænger det dels sammen med det glimrende sprog i resten af bogen, og dels med bogens karakter af »histo- riebog«. *Nørrebro – træk af en bydels historie* er formmæssigt fjernt fra bogen om Sundby. Der fornemmes en stor distance til stoffet – et over- blik af den karakter, som kan komme efter åre- lang beskæftigelse med det. Læseren lades ikke i tvivl om, at der er historisk substans bag histo- rierne – et overskud af faglighed, men formen nærmer sig i positiv forstand det journalistiske. Det er en bog med stor overensstemmelse mel- lem formål, form og indhold.

Gennem flere end 30 historier ruller forfat- terne Nørrebrohistorie og –historier ud. I en løs kronologisk og tematisk struktur garneret med erindringer guider forfatterne læseren gennem kendt og mindre kendt land. Historier om sam- færdsel, forsorg, institutioner, erhverv og epoker åbner sig velfortalt og godt struktureret. Genren frister til en lokalpatriotisme, som den forelig- gende bog ikke helt kan sige sig fri for. Som bo- gen foreligger er det vel også overhovedet ét af målene, men når forfatterne på side 140 gør fol- kestrejken i København til et Nørrebro-oprør, som bidrog til at gøre Danmark stuerent blandt de allierede, så er den klippet lige tæt nok. Hvis det er myter, det handler om, så var det vel på Vesterbro, der var en gade, der aldrig overgav sig.

Når bogen er bygget fragmentarisk op, levner den ikke meget plads for kritik af historievalge-

ne. Men det må overraske lidt, at når der skrives teaterhistorie i arbejderbydelen par excellence, så glimrer Arbejdernes Teater ved sit fravær. Det var dog her, der var premiere på dramatik af Thorvald Stauning i 1920'erne!

Fraværet af en stram fremadskridende sammenhæng i bogens Nørrebrohistorie er kun et problem for så vidt, man vil bruge den til at følge en problematik eller et tema. Bogens historier er i hovedtræk historie i punkter, og formen strider således mod forordets udtrykte ønske om, at den foreliggende bog kan råde bod på fraværet af en samlet Nørrebrohistorie. Men bogen kan noget andet: blive læst af en stor del af en bydels befolkning. Det er én af den slags bøger, som kan være med til at sikre, at stedets historier forbliver en del af stedet. I en hurtig og foranderlig bystruktur, hvor industrikulturen baseret på indvandrere fra den danske provins senest har givet plads for en ?-kultur karakteriseret af tilstedeværelsen af indvandrere fra mere eksotiske provinser, er det uomgængeligt at få trykt disse og mange flere historier. Det er en nødvendig bog i en nødvendig form.

Poul Sverrild

Søren Bitsch Christensen, Lis Neergaard, Inge Pedersen og Morten Rasmussen Fangel (red.): *Lars Rasmussen: Set fra Samsø. En købmands erindringer om øen, handel, politik og åndsliv i 1800-tallet*, 1999, 483 s., ill. 395 kr.

Lars Rasmussen levede 1817-99, så hans erindringer dækker næsten hele det 19. århundrede. Han blev født i en arbejderfamilie i Slagelse, kom i handelslære dér og i Korsør og etablerede sig så som købmand på Samsø 1840, hvor han tilbragte resten af sit liv. I sit otium nedskrev han sine erindringer, bl.a. støttende sig til sine dagbøger. Disse erindringer er blevet redigeret og udgivet med kommentarer.

I erindringerne kommer Lars Rasmussen meget omkring, men blandt de centrale temaer ud over de mere personlige er karrieren (handelslivet), de religiøse strømninger og politik/foreningsliv (som slet ikke kan adskilles). Efter sin konfirmation kom han i købmandslære i Slagelse, senere i Korsør. Det var traditionelle købstadskøbmænd, og uddannelsen virkede meget tilfældig. Ikke desto mindre sprang han som 23-årig ud i en part af en købmandsvirksomhed på Samsø. På Samsø var forholdene anderledes end på Sjælland, idet handelen det sidste sted var forbeholdt købstæderne. Erindringerne kommer ikke ind på det, men Samsø må have været et af

de få steder, hvor en ung mand uden kapital kunne komme i gang. På Samsø var der på det tidspunkt tre slags handel. Korn- og grovvarehandelen domineredes af et par store købmænd; butikshandelen blev drevet af flere, men foregik nærmest som tuskhandel. Endelig stod omvandrede skræddere for manufakturhandelen.

I 1844 slog Lars Rasmussen sig ned som købmand i større stil på Ballen. Her drev han med afbrydelser købmandshandel resten af sit liv, idet han til sidst foretog en gradvis overdragelse til en søn. Afbrydelserne skyldtes konkurrencer 1866 og 1886. Konkurrencerne afspejler de typiske vilkår for købmanden. Den første skyldtes krisen 1857, hvor nogle debitorer gik fallit og kreditten indskrænkedes, så grundlaget langsomt blev tæret op af omkostninger til vekselgebyrer og renter. Den anden skyldtes krisen og omlægningen af landbruget.

Lars Rasmussen havde også mange binæringer; han drev et teglværk og involverede sig med kreatur- og frugthandel. Der er i erindringerne mange fine beskrivelser af dagligdags gerninger i butikken – hvorledes man bar sig ad med de enkelte varer, hvorledes de forskellige købmænd førte regnskab. Selv var han dog næppe nogen helt almindelig købmand, for i hvert fald førte hans forretningsrejser ham viden om. Kerneområdet var Kattegat-Storebælt-København-Slesvig, men også Hamburg, London m.m. blev besøgt.

Som barn oplevede Lars Rasmussen de sidste dønninger af kampen mellem den gamle pietisme og rationalismen, og hele sit liv var han præget af den første retning. Sydvestsjælland blev nemlig i hans barndom præget af en ny folkelig vækkelse på pietistisk baggrund, og som lærling blev han draget ind, selv om det hverken bekom hans familie eller arbejdsgiver vel. Det var også i disse religiøse kredse, han fandt sin første hustru. Hele livet holdt han fast ved denne grundholdning, nærmest gammel-grundtvigiansk, men som mange af disse med stor forståelse for de folkelige prædikanter, bl.a. i den senere Indre Mission. Derimod stod nygrundtvigianerne ham fjernt. Det blev til mange besøg hos ligesindede overalt i landet, til flere stævner og til møder i Gedved. Herved får læseren direkte en fin beskrivelse af de gjorde overvejelser og indtagne holdninger hos Lars Rasmussen. Indirekte kommer et godt indblik i det netværk, de troende udgjorde, både privat og i form af kirkemøder m.m. Også religionen førte Lars Rasmussen ud på udenlandsrejser, bl.a. til Christiania (det senere Oslo).

Selv om hans religiøse ståsted nemt kunne have placeret ham hos Højre, bevirkede den folkelige indstilling, at han hurtigt sluttede sig til Venstre med stærk retning mod de Moderate. Det lægges der ikke skjul på i erindringerne. Han var meget aktiv i de lokale politiske fore-

ninger og i halvpolitiske som landboforeningen, hvor han trods manglende jordbesiddelse en overgang var formand. I disse afsnit gives også et godt billede af, hvorledes lokalpolitik foregik på Samsø, hvor der som andre steder var mange regionale, lokale og personlige spændinger. Disse erindringer har den fordel, at man kommer langt ned i nogle emner og kan se dem i sammenhæng med hverandre. Desuden får vi indtryk af en købmands kontaktfelt, om end Lars Rasmussen nok er mere rejsende end de fleste. Der er i bogen gjort meget for at sætte erindringerne ind i en større sammenhæng med fyldige noter og en stor indledning, hvad er meget prisværdigt. Ydermere er der lagt et stort arbejde i delvis at rekonstruere noget af materialet, som havde taget skade ved en brand. Der er mange gode illustrationer; nogle er dog ikke så vel motiverede. Underligt nok fortælles intetsteds om handelslivet på Samsø; den købstadsløse ø har haft helt specielle vilkår.

I forordet nævnes et arkiv i købmandsgården, men først efterhånden går det op for læseren, at det synes at være ret så omfattende, med dagbøger, regnskaber, korrespondance og andet. Det har også været inddraget ved bearbejdelsen af erindringerne, selv om det ikke altid er lige tydeligt, i hvilket omfang og hvordan. Man savner en nærmere beskrivelse af arkivet, så omfang og relevans kan bedømmes. Dagbogsnotater vil ofte være at foretrække frem for erindringer nedskrevet et halvt århundrede senere, hvor begivenhederne ses i bakspejlet. Nogle overvejelser, eventuelt med eksempler, over erindringerne set i lyset af de øvrige kilder ville have været på sin plads. Men ellers er det et flot værk – og Lars Rasmussen og hans redaktører skriver erindringerne så flydende, at de kan læses som en god roman.

Peter Korsgaard

Henrik M. Jansen: Hugo Matthiessens Marstal og Ærøskøbing 1921, Svendborg og Omegns Museum og Forlaget Hikuin, 1998, 120 kr. og *Henrik Gjøde Nielsen: Hugo Matthiessens Hals*. Hals Museum og Forlaget Hikuin, 1998, 70 kr.

Endnu to publikationer i skriftrækken Hugo Matthiessens Danmark har set dagens lys. Denne gang er det Marstal og Ærøskøbing og Hals, der har måttet holde for. Når man fraser Anders Linde Laursens bog om Hugo Matthiessens kulturhistorie er det nu den 9. og 10. bog i serien og hidtil har følgende byer været behandlet: Ålborg, Viborg, Grenaa og Omegn, Odense, Køge, Assens og Omegn, Horsens samt Svendborg og Troense.

Henrik M. Jansen har tidligere stået for bogen om Svendborg og Troense (anm. i *Fortid og Nutid* 1998, nr. 4), hvilket han gjorde med kyndig hånd. Udstyret i bogen om Marstal og Ærøskøbing, er det samme gode og gedigne, med fine kort til illustrering af byernes udvikling, og en god og fyldig tekst, hvor man dog ved sammenligning med bogen om Svendborg og Troense fornemmer, at i Marstal og Ærøskøbing er forfatteren ikke helt så meget på hjemmebane. Som i Svendborg-bogen savner jeg også her et kort, der viser placeringen af de bygninger, der er fotograferet.

Et spændende træk ved Hugo Matthiessens billeder fra Marstal og Ærøskøbing – de er fra 1921 og altså sent i købstadsfotograferingerne, der afsluttedes i 1922 – er at Hugo Matthiessen her i langt højere grad har fotograferet hele miljøer, dvs. gader, og kun i særlige tilfælde koncentreret sig om enkelte, bemærkelsesværdige, dvs. meget gamle huse og bygningsdetaljer. Der er også langt flere personer på billederne – enten nogle, der betragter fotografen, mens han står forrummet bag det sorte klæde, eller blot personer, der befinder sig i gaderummet. Nye sider, der tilføjer Hugo Matthiessens ellers så stramme kompositioner den smule varme, som man af og til kan savne.

Henrik Gjøde Nielsen og forlaget Hikuin er løbet ind i de problemer, som en serie som Hugo Matthiessens Danmark uvægerligt må løbe ind i, når man når til de mindre byer, hvor Hugo Matthiessen ikke har taget så mange billeder. I Hals tog han kun ni billeder. Seriens stramme opbygning med et afsnit om Hugo Matthiessen og et om hans Nellerød-kamara og et afsnit om Hals på Hugo Matthiessens tid samt en sides tekst til hvert billede er i denne forbindelse med til at redde en bog i land. Henrik Gjøde Nielsen viser kyndigt rundt i Hals med flittige citater fra Hugo Matthiessens *Limfjorden – Fortøninger og Strejfflys* fra 1936, og til min store glæde bringer han billeder af andre fotografer for at vise det Hals, som Hugo Matthiessen mødte. Netop i kontrasten til de andre fotos fra tiden ser vi den kompositoriske styrke i Hugo Matthiessens billeder, og vi får en fornemmelse for hvilke motiver han valgte fra. Kvaliteten kan vi ikke sammenligne, da de øvrige billeder er postkort.

Som nævnt får en serie som Hugo Matthiessens Danmark problemer, når mængden af kildemateriale i nogle egne bliver meget lille. I en række af seriens bøger er det løst på udmærket vis ved at kombinere Hugo Matthiessens herregårdsfotograferinger med hans købstadsbilleder f.eks. i Assens og Omegn eller ved at slå to købstæders billeder sammen, som vi ser det med Marstal og Ærøskøbing. Skal serien Danmark rundt – og det skal den vel – kommer man ikke uden om at overveje salgspotentialet i forhold til det givne kildemateriale. Det er langt fra alle steder Hugo Matthiessen har fotograferet herre-

gårde, og heller ikke alle steder vil det være så oplagt at kombinere købstadsbillederne som i bøgerne om Svendborg og Troense og Martstal og Ærøskøbing.

Peter Blumensaadt

Odsherred. Turisme i 100 år. Odsherreds Turistforening 1899-1999, Odsherreds Turistforening, 1999, 95 s., ill., 59 kr.

Allerede for 100 år siden var Odsherred et yndet turistmål. Området opdagedes i 1880'erne af kunstnere som Holger Drachmann og Vilhelm Bergsøe, der var blevet trætte af det overrendte Hornbæk. De søgte mod mere »jomfruelige« områder og fandt det i Odsherreds barske og utæmmede natur med de meget åbne og vindblæste lyngarealer. Det er dog især efter 1960, at sommerhuskulturen og turismen for alvor har udviklet sig, og i dag spiller turismen en megen vigtig rolle i områdets økonomi og kultur.

Så tidligt som i 1899 oprettedes der en turistforening (nr. 2 på Sjælland). Baggrunden var ikke et ønske om at lave en målrettet turistkampagne, men fortørnelse over, at indvielsen af den nyanlagte Odsherredsbane kun skulle foregå i Holbæk og ikke tillige i Nykøbing, der havde ydet væsentlige bidrag til banens anlæggelse og desuden var endestation for banen. I anledning af Turistforeningens jubilæum har man valgt at markere begivenheden med en bogudgivelse, rettet til et bredt publikum.

Ved hjælp af sponsorpenge har det været muligt at fremlægge denne udmærkede bog i et dejligt layout og til rimelige penge. I en række gode artikler berettes der om aspekter af herredets historie og kultur: turismens historie i Odsherred, der dog mere handler om turistforeningen end om turisterne. Dette opvejes imidlertid af museumsinspektør Kirsten Strandgaards fine artikel om Odsherred som landligger-land og om kulturmødet mellem by og land. Strandgaard peger tillige på noget meget interessant, nemlig det forestående generationsskifte inden for sommerhusbeboerne. Hvad sker der, når »pionererne« fra 1960'erne og 1970'erne begynder at falde fra? Skal sommerhuset gå videre til familien eller sælges til fremmede? Derudover behandles landskabernes tilblivelse, Odsherred i oldtiden, sagn og sagaer, Dragsholm slot med dets centrale betydning for områdets historie, Højby sogn i middelalderen, mens museumsinspektør Jan Steen Jacobsen i en interessant artikel belyser de økonomiske relationer mellem de odsherredske landsbyer og Nykøbing købstad. Endelig berettes der om kunst og kunstnere i Odsherred. Eneste anke må være, at artiklerne mangler lit-

teraturhenvisninger til brug for den, der ønsker at fordybe sig i herredets historie og kultur. Dette kan dog lade sig gøre ved hjælp af de tre forslag til cykelture, der bringes til sidst.

Christian Larsen

Claus Bjørn (red.): 1848 – det mærkelige år, Museum Tusulanums Forlag, 1998, 210 s., ill., 198 kr.

1848 var et mærkeligt (dvs. bemærkelsesværdigt) år i europæisk og dansk historie. Mange steder i Europa kom det til blodige revolutioner og gadekampe. I Danmark var enevældens fald i marts og valget til den grundlovgivende rigsforsamling i oktober centrale begivenheder, men også udbruddet af en væbnet konflikt i Slesvig-Holsten i marts 1848, en konflikt, som nu om dage i stigende grad bliver tolket som en etnisk borgerkrig inden for den danske helstat (se Michael Bregnsbo: Danmark 1848 – systemskifte og borgerkrig, *Fortid og Nutid* 1998:4, s. 249-269).

I anledning af 150-års-jubilæet for alle disse begivenheder, lod Københavns Universitet i februar-marts 1998 afholde en række offentlige »gå-hjem-forelæsninger«, som nu er publiceret i bogform. Værket består af ialt otte artikler af til sammen syv forskere, hvoraf de fem har tilknytning til Københavns Universitet. De to første artikler, Johnny Leisners artikel »1848. Et europæisk kriseår« og Claus Bjørns »Den danske stat ved indgangen til 1848« må ses som baggrundsintroduktion. Hans Vammen får i »Den københavnske »revolution« 1848 – Martsdagens nationalliberale magtovertagelse« lejlighed til at gentage sin tese fra artiklen »Casino 1848« i *Historisk Tidsskrift* 1988: at den nationalliberale lederskikkelse Orla Lehmann i marts 1848 udspreddet det notorisk usande rygte, at der var udbrudt oprør i Slesvig-Holsten for derved at bringe helstatens siddende regering til fald og selv komme til magten. Der var vitterligt ikke oprør i de to hertugdømmer, men rygtet blev troet og var afgørende for, at regeringen blev bragt til fald og et konservativt-nationalliberalt koalitionsministerium dannet. Da nyheden herom nåede hertugdømmerne, blev det opfattet som et kup, og *da* udbrød oprør. Systemskiftet i København foregik altså på falsk grundlag, og oprøret og borgerkrigen kunne helt have været undgået, mener Hans Vammen. Jeg kan godt følge ham i, at oprørsrygtet blev udbredt, førend der var udbrudt oprør. Men hvordan skal man fortolke det? Hvorfor blev rygtet troet? Der var i ugerne forinden i hertugdømmerne i voksende grad opstået spændinger med voksende krav om løsrivelse. Meget tydede altså på, at det uundgåeligt gik mod oprør her. I den situation kan Lehmann ses

som en smart politiker, der for længst havde indset, hvor det bar hen og besluttet selv at skride til handling i rette tid for derved at komme på forkant med udviklingen og således kunne udnytte situationen på en for sig selv og sine ideologiske fæller fordelagtig måde. Men også denne tolkning er spekulation, for som Vammen rigtigt anfører, så ved vi ikke, om oprøret ville være udbudt alligevel (s. 83).

Men hvorom alting er, så udbød der oprør og blev dannet en provisorisk regering i hertugdømmerne, og om dette handler bidraget »MIT-BÜRGER! Den slesvig-holstenske rejsning og regering 1848«, forfattet af Hans Schultz Hansen (landsarkivar i Aabenraa). Men ikke alle flød med nationalisme-strømmen. Niels Finn Christiansen skildrer i »Kommunismens spøgelse – venstrefløjen i 1848«, hvorledes anti-nationalisme var udbredt i venstrefløjskredse, men nogen succes ved valgene fik disse bare ikke. En markant skikkelse i dansk åndsliv og politik var N. F. S. Grundtvig, og i »Løven i buret – Grundtvig i 1848« giver Flemming Lundgreen-Nielsen (docent i litteratur) en kyndig indføring i Grundtvigs tankeunivers og tager stilling til det ingenlunde ukomplicerede spørgsmål, om Grundtvig var demokrat.

Militærhistorie er en gren af historiefaget, der traditionelt er blevet forsømt af danske historikere, og så meget mere velkommen er derfor bidraget af Ole L. Frantzen (direktør for Tøjhusmuseet) »Den tapre landsoldat – Den danske hær og flåde i krigen 1848 og 1849«, hvor den danske krigsindsats beskrives og vurderes på det strategiske, det operative og det taktiske niveau. Claus Bjørn er forfatter til den sidste artikel, »Kampen om den almindelige valgret«, hvor udviklingen i valgretsspørgsmålet frem til valget til den grundlovgivende rigsforsamling 5. oktober 1848 beskrives. Kampen var dog ikke færdig dermed, idet kampen om den almindelige valgret også var dominerende i forsamlingens forhandlinger om en grundlov, men herom hører man ikke. Ganske vist strakte disse begivenheder sig også ind i 1849 og således uden for bogens tema, men andre af forfatterne har dog ikke undladt at bevæge sig frem i tiden i forhold til 1848, hvor det forekommer naturligt i deres analyse.

Værket er forsynet med kommenterede litteraturhenvisninger bagi. Disse er af vekslende omfang, i et enkelt tilfælde synes der at være medtaget for meget bedaget litteratur på bekostning af nyere og mere tilgængelige fremstillinger. Bogen er rigt illustreret, men gengivelseskvaliteten uskarp. Det siger sig selv, at ikke alle relevante aspekter af Danmark & 1848 vil kunne dækkes i et sådant værk, men de udvalgte emner er centrale. Generelt er der tale om historiefremstilling af høj kvalitet.

Michael Bregnsbo

Kenn Tarbensen: Århus og Junigrundloven. Politiske læreår og fjendtlige besættelser i midten af 1800-tallet. Århus byhistoriske Udvalg, 1999, 90 s., ill., 125 kr. og Birte Broch (red.): Køge studier 1998. Køge, 1999, 75 s., ill., 90 kr.

De to jubilæumsår 1848 og 1849 har kastet mange publikationer af sig, bl.a. de to foreliggende bøger. Begge forfattere anskuer begivenhederne fra et lokalt perspektiv, men indskrænker sig ikke blot til disse to år. De behandler i et bredere perspektiv demokratiseringsprocessen eller udviklingen af en demokratisk kultur i provinsen, som den foregik i stænderforsamlinger fra 1834 og i borgerrepræsentationer fra 1838. I øvrigt et emne, der hidtil har været forholdsvis overset, og som derfor påkalder sig (lokal-)historikernes interesse.

Kenn Tarbensen ønsker at belyse »politisk kultur i støbeskeen i en dansk provinsby på tærsklen til det moderne Danmark« (s. 7), eksemplificeret ved Århus. Endnu i 1849 var Århus en lille købstad med kun 2.678 indbyggere, hvor handel og håndværk var de primære erhverv. Desuden rummede byen biskop og stiftamtmand. Sidstnævnte post blev 1843-57 beklædt af den meget konservative J. A. Graah, der hverken vandt anerkendelse hos amtets indbyggere eller fik autoritet blandt borgerrepræsentanterne i Århus. Tarbensen viser, at for udviklingen af en bredere demokratisk kultur spillede klubberne og foreningerne en vigtig rolle. Her var der mulighed for at øve sig i samtaltens kunst, samtidig med at der var adgang til aviser og dermed viden om, hvad der rørte sig politisk. Det politiske miljø i Århus og især i den nørrejyske stænderforsamling i Viborg var mere liberal end stænderforsamlingen i Roskilde, og nørrejyderne radikalitet kunne til tider overraske den københavnske elite. 1848-ånden fik da også et solidt tag i århusianerne.

1848 kom for alvor til Århus i marts, bl.a. manifesteret ved affoldelsen af et – noget kaotisk – borgermøde 19. marts om en adresse til kongen. Dette var dog for meget af det gode for stiftamtmand Graah, der henvendte sig til Danske Kancelli med et venligt tilbud om at knuse alle demokratiske tiltag i stiftet! Graah var tydeligvis ude af trit med udviklingen og fik da heller ikke noget svar fra kancelliet. Imidlertid greb konflikten mellem kongeriget og hertugdømmerne kraftigt ind i begivenhederne, og 10.-12. maj var byen besat af slesvig-holstenske soldater. Formålet med besættelsen var at skaffe proviant til ophørshæren, og efter forhandlinger blev man enig om de forsyninger, byen skulle le-

vere. Som sikkerhed for aftalens opfyldelse tog oprørshærens chef H.A. von Zastrow stiftamtmand Graah med som gidsel. »Tilsyneladende var det byens liberale klike, der over for von Zastrow pegede på Graah som gidsel, da han var den, man bedst syntes at kunne undvære« (s. 49).

Også ved valgene til Den grundlovgivende Rigsforsamling markerede Århus amt sig som meget liberal, og amtets tre repræsentanter i København blev to liberale og en venstremand. Grundlovens vedtagelse blev i Århus overskygget af byens anden besættelse i juni 1849, denne gang af preussiske soldater. Også det første valg til Rigsdagen i december blev afholdt i skyggen af dystre omstændigheder, eftersom byen dagen før valget hærgedes en storbrand.

I Birte Brochs fine beskrivelse af den samme periode i Køge gentager mønsteret sig fra Århus, idet indførelsen af en borgerrepræsentation og klublivet spillede en vigtig rolle i den offentlige meningsdannelse. Imidlertid fravælger forfatteren dog at perspektivere udviklingen i Køge til stænderforsamlingen i Roskilde, hvilket kunne have givet et billede af, hvordan byen tegnede sig politisk i forhold til stænderrepræsentanterne. I stedet koncentrerer hun sig om en udmærket gennemgang af Køge borgerrepræsentation i 1840'erne: hvem valgte den, hvem blev valgt, og hvilke opgaver varetog den. Det er værd at bemærke, at af Køges 2.436 indbyggere i 1850 havde 9% valget til borgerrepræsentationen, men valgene blev i realiteten afgjort af 2-3% af indbyggerne. Til sammenligning havde 14% valget ved det første rigsdagsvalg. Selv om det således var en meget begrænset del af byens befolkning, der deltog aktivt i demokratiseringsprocessen, var det dog alligevel lagt en spire.

Tyve år senere, i 1869, vil Køge bys borgere minde grundlovens vedtagelse, og man besluttede derfor at opstille en statue af Frederik 7. Det handler den anden grundlovsartikel i *Køge studier* om. Ideen var opstået i 1866, og i 1867 ned-sattes der en komité, som organiserede en indsamling i store dele af Østsjælland. Komiteen ville gerne have placeret statuen midt på byens store torv, og et flertal i byrådet trodsede borgmesteren og gav tilladelsen. Borgmesteren var ikke særlig begejstret for placeringen, for han frygtede, at bystyret ville lide tab, når der skulle udlejes pladser til telte og boder i forbindelser med markeder i byen! Begge interessante og relevante beretninger om to danske provinsbyers demokratiseringsproces er fremlagt i meget læseværdige bøger, i et dejligt layout og med mange gode illustrationer, især Kenn Tarbensens bog, hvor der tillige er seks små portrætter af hovedpersonerne i Århus.

Christian Larsen

Signe Mellempgaard: Kroppens natur. Sundhedsoplysning og naturidealer i 250 år, Museum Tusulanums Forlag, 1998, 357 s., ill., 298 kr.

Oplysning med henblik på at få folk til at ændre adfærd i en formodet mere sundhedsgavnlig retning har en lang historie, også i Danmark. 1700-tallets anden halvdel var en periode, hvor oplysningsaktiviteten var stor. Signe Mellempgaards bog handler især om denne periode. Den rummer dog også tilbageblik på tidligere tider og i de sidste kapitler går hun helt op til vore dage. Analyser af indholdet i sundhedsoplysningen siger os ikke kun noget om, hvad oplysnerne har tænkt om sundhed og mulighederne for dens bevarelse eller opnåelse, de giver også et indblik i forestillingerne om naturen, civilisationen, sædeligheden mv. Sundhedsoplysningslitteraturen er stort set udforsket i Danmark, samtidig har emnet stor nutidig bevågenhed, hvilket gør det ekstra interessant at læse om tidligere tiders sundhedsoplysning. Fremstillingen kan lede til refleksioner over, hvilke forestillinger vi egentlig har i dag om sundhed og natur. Netop normer og idealer og naturbegreber hos dem, der laver oplysningen, er emnet for Signe Mellempgaards interessante analyse af emnet. Hun skriver i indledningen »jeg vil se sundhedsoplysning som formulering af en social kritik, som en fortolkning af lægens rolle i samfundet, som en formidling af synes på 'de andre', på egenkroppen, på samfundskroppen og på individualiteten« (s. 17). En anden vinkel på emnet kunne være spørgsmålet om sundhedsoplysningen havde betydning for adfærden hos dem, der udsattes for den. Det undgår Signe Mellempgaard klogeligt, da det jo stort set ville være umuligt at belyse, både fordi vi ikke kender meget til mennesker privatliv, især ikke i 1700-tallet, som bogens hovedsagelig handler om, og fordi man næppe vil kunne afgøre, om sundhedsoplysningen har bidraget til en eventuel adfærdsændring. Til gengæld kan man få meget at vide om idealerne om det gode liv hos sundhedsoplysnerne ved at studere deres skrifter. Disse er, som Signe Mellempgaard viser, ofte knyttet til forestillinger om naturen som norm.

Bogens indledes med en oversigt over tidligere medicinhistorisk forskning, hvor Signe Mellempgaard udvikler den tidligere periodisering og føjer en ny og relevant kategori til, nemlig den diskursanalytiske, som i høj grad har præget de senere års medicinhistoriske forskning, men først her har fundet vej til historiografien. Forfatteren er velorienteret i den etnologiske, sociologiske og historiske litteratur om emnet. Hun kommer vidt omkring også inden for emner, der ikke har direkte relevans for bogens tema. Den

britiske og danske forskning får meget plads, måske lidt større end fortjent. Efter den historisk-geografiske gennemgang følger i indledningen en gennemgang af Michel Foucaults teorier, som dog ikke fører til en konklusion om, hvad Signe Mellemegaard mener at kunne bruge hos ham i sin egen analyse, bortset fra, at hun som han mener, at disciplineringen både er begrænsende og produktiv.

Målet med bogen er således at analysere forestillinger og normer i den sundhedslitteratur, der retter sig til de enkelte med råd om, hvordan de bør leve. Dette sker med henblik på at finde ud af, hvordan sundhed og natur blev opfattet og brugt i forsøgene på at påvirke folks adfærd. Signe Mellemegaard skriver, at hun vil begrænse sig til Danmark, til litteratur der enten er skrevet af danskere eller oversat til dansk, og som derfor har haft betydning i en dansk offentlighed. Det er en i mine øjne rimelig afgrænsning, blot kunne jeg ønske, at hun oftere tog højde for, om de tekster hun analyserer, var skrevet af danskere eller oversat. Det kunne give mere viden om, hvorvidt der var tale om forestillinger, der især forekom i kongeriget eller om det var mere alment vesteuropæisk tankegods. Trods denne afgrænsning benytter hun ind i mellem udenlandske kilder f.eks. i afsnittet om præstemedicin. Denne fik aldrig nogen større bevågenhed i Danmark og derfor synes det lidt irrelevant at behandle den i denne sammenhæng. Den periode, som behandles grundigst, er anden halvdel af 1700-tallet og det med god grund. Signe Mellemegaard gennemgår stort set al litteratur om emnet fra denne periode, hvor sundhedsoplysningslitteraturen blomstrede op både med danskskrevne og oversatte bøger. Perioden prægedes i det hele taget af en meget stor oplysningsiver ikke kun på sundhedsområdet, det var, som hun skriver, en »i almindelighed skrivelysten tid«. Denne politiske og sociale kontekst gør Signe Mellemegaard ikke meget ud af, da hun, med den begrænsning, der er nødvendig, har valgt at placere 1700-tallets sundhedsoplysning i relation til tidligere og senere litteratur inden for genren i stedet for i relation til anden oplysnings- og debatliteratur fra perioden.

Sammenlignet med tidligere perioder fremstår 1700-tallet som mere sekulariseret og med en større tiltro til menneskernes mulighed for at beherske naturen, også sin egen. Signe Mellemegaard beskriver, hvordan naturbegrebet skiftede fra kun at have omfatte menneskets natur til også at omfatte planter, dyr m.v. Naturen opstilledes i litteraturen ofte som norm for, hvordan man burde leve, og civilisationen, især bylivet, sås som en trussel imod sundheden. I denne forbindelse kommer de vilde, bønderne og børnene til at fremstå som mere naturlige og oprindelige, men de repræsenterer også den utæmmede, truende natur. Ambivalensen i forhold til bønderne

viste sig også på en anden måde i den sparsomme oplysningslitteratur, bondealmanakker og sundhedskatekismer, som rettedes til dem. Bønderne repræsenterede i høj grad en naturlig levevis, samtidig havde de en masse sundhedsskadelige fordomme og traditioner, som skulle bekæmpes. Signe Mellemegaard har nogle interessante iagttagelser om forskellene mellem sundhedsoplysning til borgere og bønder. F.eks.: »*Almuen skal ikke overtales med fornuften som redskab som de mere lærde, den skal slet og ret overtales til fornuft*« (s. 231).

En person dominerede den danske sundhedsoplysning i perioden. Det er lægen Johan Clemens Tode, som derfor også gives meget plads i fremstillingen. De fleste andre bøger og skrifter fra denne tid var oversatte værker. Tode skrev hovedsagelig for det københavnske borgerskab og var også afhængig af, at de fandt hans skrifter værd at købe. Todes natursyn analyseres grundigt, og Signe Mellemegaard viser, at det kunne være temmelig modsætningsfyldt. I kapitlet før gennemgangen af Tode gives et mere entydigt billede af det sene 1700-tals sundhedsoplyseres natursyn, måske ville en lige så grundig analyse af andre forfattere vise samme modsætninger, som hun finder i Todes forfatterskab.

Efter kapitlerne om de forskellige skrifter tager Signe Mellemegaard et tema op, som behandles i mange skrifter nemlig cirkulationens eller afføringens betydning. Her skifter fremstillingen karakter. Kapitlet består af en blanding af referat og analyser af sundhedslitteraturen, diskussion af andre forskeres og teoretikers værker set i relation til disse og nogle fortolkninger, der ikke altid relateres til empirien.

Når der ikke er så mange kilder til emnet, er der en fare for at overfortolke, dem man har. Et eksempel på det er analysen af forskellene mellem Tode og hans noget yngre kollega Henrik Callisen. Callisen udgav sin bog *Physisk Medicinske Betragtninger over Kiøbenhavn* i 1807-09. Signe Mellemegaard skriver, at han mere skrev som en repræsentant for staten end som en sundhedsoplyser for borgerskabet og derfor lagde større vægt på, hvad staten kunne gøre for at beskytte sine borgeres helbred. Han skrev mere end Tode om fattigdommens betydning for sundheden og interesserede sig mere for børnene. Signe Mellemegaard fortolker forskellen mellem de to hovedsagelig som en udvikling fra én tænkning til en anden, »*forskellen mellem to perioder i sundhedsdiskursens historie*« (s. 183). Det er efter min mening en overfortolkning af de to mænds værker, forskellene kan lige så vel skyldes deres forskellige position og interesser som en tidsmæssig forandring. Fra statslig side havde man allerede med Frederiks Hospital fra 1757, ansættelsen af distriktskirurger i løbet af 1700-tallets anden halvdel, med oprettelsen af Fødselsstiftelsen og jordemoderuddannelsen i

1780'erne vist interesse både for de fattige syge og for børnene, dvs. at de spillede en rolle i »sundhedsdiskursen« også for Tode begyndte at skrive.

Det er et spændende kildemateriale Signe Mellemsgaard har arbejdet med, hvilket ses af de mange og velvalgte citater og referater. Som historiker savner jeg dog en diskussion af udvælgelseskriterier, især i de sidste tre kapitler som dækker en periode på 187 år med et meget lille udvalg af tekster. Men også for den periode, som behandles grundigst, slutningen af 1700-tallet, hvor stort set alle publicerede tekster inddrages, ville det have været interessant med en diskussion af kildernes repræsentativitet. Kan Tode tages som eksponent for sin tid og for en almen tendens, eller var han et særsyn både i form og indhold?

Det er en velskrevet bog med et levende billedrigt sprog og med mange gode og interessante formuleringer omkring de temaer, bogen omhandler. Som når hun skriver, at sundhedsoplysningen skulle skabe en »indre landboreform« (s. 237). Den er derfor let at læse, men nogle gange lidt svær at følge. Glæden ved sproget gør til tider, at forfatteren bliver revet med og kommer med formuleringer, som i senere afsnit modsiges af andre, eller gentages få sider længere hen. Kilderne indbyder også til mange fortolkninger og digressioner, som i sig selv kan være interessante, men som ikke altid belyser bogens problemstilling om normer og idealer i sundhedsoplysningen, eller samles op i analysen. Trods de indvendinger, jeg er kommet med ovenfor, vil jeg anbefale bogen, både til dem, der interesserer sig for 1700-tallets historie, hvor den tilføjer en ny dimension, og til dem der interesserer sig for medicinens historie. Den er en fornøjelse at læse og sætter mange tanker i gang.

Signild Vallgård

Inge Adriansen: Krig og kærlighed i 1864. Historisk Samfund for Als og Sundeved, Fra Als og Sundeved, bd. 76, Museet på Sønderborg Slot, 1998, 216 s., ill., 198 kr.

På engelsk benyttes begrebet *serendipity* til at omskrive en særlig evne til at gøre fund. Inge Adriansen har i flere sammenhæng vist en sådan *serendipity*. Også denne ny publikation fra hendes særdeles produktive hånd er et eksempel derpå. I indledningen til sin ny bog om krig og kærlighed i 1864 beskriver hun, hvorledes hun ved et tilfælde og i helt anden forbindelse faldt over et kartotekskort i Det Kongelige Biblioteks Håndskriftsamling påskrevet »Hilmar Finsen, landshøvding«. Det skulle vise sig, at

denne landshøvding på Island var identisk med Sønderborgs borgmester i årene 1851-64. Det kunne Inge Adriansen konstatere, da hun senere vendte tilbage til kortet, åbnede arkivpakken og derpå konstaterede, at den indeholdt hele 173 breve fra selve krigsåret 1864. Der var tale om en omfattende korrespondance mellem Hilmar Finsen og hustruen Olufa, der skrev til hinanden under belejringen af Sønderborg, hvor Hilmar Finsen opholdt sig, mens Olufa var rejst til København.

Der er tale om en anderledes kilde til belysning af en krig, der ellers er blevet undersøgt og beskrevet fra alle mulige vinkler. De nyfundne breve er en kilde, der på samme tid giver en øjebliksskildring af stemningen og forventningerne i den belejrede by og i hovedstaden. Det særlige ved disse breve er, at de skildrer krigen set med to civilisters øjne, selv om manden faktisk som borgmester også var aktør i krigen. Deri ligger forskellen til hidtil publicerede breve, der primært ser krigens gang med soldaternes øjne. Det er nærliggende at publicere denne korrespondance, og det er lige så oplagt, at det sker med udgangspunkt i Museet på Sønderborg Slot, som netop blandt sine specialer har krigen i 1864. Det er således disse breve, der udgør hoveddelen af *Krig og kærlighed i 1864*. Der er imidlertid ikke tale om nogen publikation in extenso. Derimod er der skåret ganske kraftigt ikke mindst i Olufa Finsens breve, hvor godt halvdelen er udeladt, mens en femtedel af mandens breve er skåret bort. Brevene reflekterer netop de to store begreber, der indgår i bogens titel: På den ene side krigens gang med daglige bombardementer af Sønderborg og oplevelsen af krigen i sikker afstand i København; på den anden side det intime forhold mellem mand og kone, der kommer klart til udtryk i korrespondancen.

Bogen indeholder dog andet og mere end selve korrespondancen (s. 29-200). Således præsenterer og karakteriserer Inge Adriansen – efter en kortfattet indledning med oplysning om fundsituation, redigering og illustrationer (s. 9-12) – de to aktører (s. 13-18). I denne sammenhæng fremhæves det ikke mindst, at ægteparret stod i jævnlig kontakt med den norske digter Bjørnstjerne Bjørnson, hvis kone i perioder opholdt sig i Sønderborg hos familien Finsen. Derfor medtages da også en brevveksling omkring optakten til krigen mellem Finsen og Bjørnson og siden om krigens af- og fredsslutningen i oktober 1864 (hhv. s. 19-22 og s. 201-203). Til sidst skitseres ægteparret Finsens videre skæbne efter 1864, da manden i 1865 blev dansk stiftamtmand på Island.

De aftrykte breve fører læseren gennem krigen med udgangspunkt den 7. marts og slutpunkt den 22. juni 1864, da Olufa Finsen skriver til sin mand, der netop da er på vej til Køben-

havn. Indimellem ligger bl.a. bombardementet af Sønderborg, belejringen af Dybbøl og de preussisk styrkers erobring af skanserne under stormen den 18. april. Øjebliksbillederne formidler et klart indtryk af bl.a. håb, forventninger og skuffelser; men samtidig indgår de i en fortløbende dialog om krigens gang samt om det civile og familiære liv, der også udfoldede sig i samme tidsrum.

Bogen afsluttes med en fortegnelse over kilder, billeder og litteratur (s. 207-208) samt et meget detaljeret og nyttigt navneregister (s. 209-216). Publikationen er gennemgående illustreret med samtidige træsnit, litografier og fotografier fra dansk, tysk og engelsk side. Nogle illustrationer, herunder et flot portræt af Finsen på Island, som i dag befinder sig i Altinget i Reykjavik, er aftrykt i farver. Desuden findes der kort i selve bogen samt to indlagte kort over hhv. Als/Sundeved og Sønderborg bagest.

Der er – som sagt – god, interessant, oplysende læsning i brevene. Skal der være plads til en kritisk anmærkning, så må det være, at der måske kunne være redigeret noget mere hårdhændet i den rituelle afsked med mange kys, kærlighed og hilsner, der går igen brev efter brev. Men det er småting i en fornem publikation, der fortjener at blive læst.

Jørgen Kühl

Karen Hjorth: Tolder og kvinde. En undersøgelse af kvinders ansættelse i en mandsdomineret etat, Told- og Skatthehistorisk Selskab 1998, 120 s., ill., 198 kr.

For godt hundrede år siden kom der for alvor skred i kvindesagen. På internationalt plan var valgretsbevægelsen ved at opnå resultater, og i Danmark fik det noget forsigtige Dansk Kvinde-samfund modspil ved de mere radikale valgretsforeninger. I samme periode begyndte bl.a. lærerinder, sygeplejersker og husassistenter at organisere sig, og i en hidtil helt mandsdomineret etat som toldvæsenet begyndte man at ansætte kvinder, uden at der dog blev tale om at de organiserede sig. For de fleste var målet ægteskab. Mange holdt op, når de giftede sig, og det mønster æggede ikke til organisering.

Men ind kom kvinder altså også i denne mandsverden. Hvem vovede det, hvor kom de fra og hvordan gik det med karrieren? Det er nogle af de spørgsmål, historikeren Karen Hjorth har stillet sig og søgt svar på ved at udnytte de omfattende toldarkiver i Rigsarkivet, som her for første gang inddrages i en kvindehistorisk undersøgelse. Den undersøgte periode er tiden 1897-1953, hvorfra der findes et særlig

egnet materiale til belysning af ansættelse og karriereforløb i hele landet.

Bogen er inddelt i en række små kapitler med klare overskrifter, såsom betingelser for ansættelse, udvælgelse og social baggrund, og man får hurtigt nogle tal på bordet, som driver historien videre. Bagest er der et stort bilag over alle ansatte kvindelige toldere indtil 1953, men den kollektive biografi bygger på sager om 211 kvinder, der blev ansat fra århundredskiftet til 1922. Det var den periode, der blev ansat flest kvinder i. Hele 28 procent af de nye toldelever var dengang af hunkøn. Derefter holdt man i tiåret frem til 1932 helt op med at ansætte kvinder, til trods for at der netop var blevet vedtaget en lov om lige adgang for mænd og kvinder til stillinger i staten. Frem til 1950'erne blev der så igen ansat kvinder som toldelever, men det var kun seks procent i gennemsnit, og alle kneb blev tilsyneladende taget i brug for at begrænse det kvindelige indtag til kontorarbejdet, som mænd heller ikke dengang stod i kø for at få.

Det ser unægtelig mærkeligt ud med det ansættelsesstop først i tyverne, og Karen Hjorth har da også gjort det til bogens omdrejningspunkt, men hun venter med at udrede alle tråde til læseren har fået nærmere besked om kvindernes første indtog. Hvad fik dog herrerne til at tage dem ind? Det var hverken idealisme eller trang til ligestilling mellem kønnene, men mest mangel på billig arbejdskraft med pæne manerer og papirer. Her var borgerdøtrene – og navnlig toldernes egne – med realeksamen og smuk skrift oplagte ansættelsesemner – i det mindste så længe det var opgangstider for det offentlige. Rosenrødt blev det aldrig, for kun få fik chancen for at avancere til ledende stillinger. De konkrete historier om den diskrimination, der vitterligt fandt sted i hele perioden, er temmelig sørgmodig læsning, men det liver op at høre om seje damer, der trods ballade om barselsorlov og etatsens forestillinger om deres svagelighed alligevel nåede at holde 50-års jubilæum! Historierne er fortalt kort og stramt og med god sans for humoristiske vinkler.

Den dør, der pludselig blev klappet i for nye kvindelige toldelever i 1922, gennemlyses i et lille skarpsindigt kapitel s. 79-82. Her argumenteres for, at der, selv om det ikke kan bevises, må have foreligget en egentlig beslutning på højt plan om at stoppe med at ansætte de måske lidt besværlige kvinder som toldere. Lovkravet om ligestilling blev i et magert årti klarret med en standardafvisning til kvindelige ansøgere om, at »der for tiden ikke blev antaget kvindelige toldelever«. Pigerne kunne have nok så pæne papirer, men de blev altid afvist eller henvist til i stedet at søge ind som kontorelever, hvilket stemmer perfekt med, at kvinders ansøgningerne til toldelevpladser i den lukkede periode er henlagt sammen med kontorelever-

nes. »Det var, hvad de kunne blive, og sådan var det bare« (s. 81).

Tjenestemandsløven af 1931 gav i begrænset omfang kvinder i etaterne bedre forhold, og der blev også i toldvæsenet lempet på restriktionerne, men et fotografi fra toldelevernes fagkursus i 1949 (s. 85) viser alligevel kun to piger på et hold med 55 mænd!

Bogen er flot illustreret med mange kostelige sort-hvid fotografier fra toldvæsenets samlinger. Den er velskrevet, og udover forvaltningshistorie og kvindehistorie er det også en bog med råstof til anderledes lokalhistorie.

Margit Mogensen

Alan Hjorth Rasmussen: Tand for tunge. Modstandskamp i Gundsø 1940-45. SIS – Secret Intelligence Service i Danmark 1941-45, Fjordmuseet 1998, 208 s., ill., 205 kr.

50-året for Danmarks befrielse i 1995 gav anledning til en bølge af nye bøger om besættelsen. Initiativet til nærværende bog blev da også taget i forbindelse med jubilæet, da det blev klart, at den almindelige opfattelse i Gundsø var, at der næsten ingen modstandskamp havde fundet sted i kommunen. Et af forfatterens hovedformål er at rette op på denne opfattelse.

Som bogens undertitel antyder, så falder indholdet i to adskilte dele. Den første del har et lokalhistorisk sigte, nemlig en beskrivelse af den modstandsaktivitet som fandt sted inden for de tre sognekommuner, der ved kommunalreformen i 1970 blev til Gundsø kommune. Bogens anden del er bredere anlagt og søger at indkredse den engelske efterretningstjenstes organisation i Danmark.

Lad det være sagt med det samme, at Gundsø ikke, hverken ud fra et tysk eller et modstandsmæssigt synspunkt, var et område af stor interesse. Det var et typisk landbrugsområde uden nogen nævneværdig industri og stort set ingen tyske installationer eller tyske soldater. Men modstandskampen kom til Gundsø alligevel. I august 1943 blev Herringløse Maskinsnedkeri saboteret. Sabotagen blev ikke forøvet af lokale folk, men af BOPA i samarbejde med en faldskærmsmand fra SOE (Special Operations Executive) og folk fra Roskilde. Også de våbenmodtagelser, som fandt sted i Gundsø-området i marts-april 1945, var organiseret og udført af folk udefra, både med modtagelse og borttransport af de nedkastede våben. En enkelt lokal dækningsgruppe bistod dog som vagthold.

Intet af det aktive illegale arbejde, som fandt sted i lokalområdet frem til slutningen af 1944, var således iværksat eller understøttet af den lo-

kale befolkning. Modstandskampen kom udefra – fra København og Roskilde. Den lokale illegale rekruttering skete først sent i 1944, hvor den illegale amtsledelse i Roskilde begyndte en opbygning af militære ventegrupper i området. Seks modstandsgrupper blev det til, og forfatteren gennemgår minutiøst gruppernes etablering og sammensætning samt de opgaver, de udførte i forbindelse med befrielsen.

For folk med interesse i de lokale forhold indeholder denne del af bogen et væld af oplysninger om episoder og om egnens beboere. Men som så mange andre lokalhistoriske fremstillinger om besættelsen når beretningen om modstandskampen i Gundsø ikke ud over det lokale aspekt. Det kommer uværgeligt til at fremstå som et forsinket »vi var også med!«.

Allerede i slutningen af bogens første del tager forfatteren, med udgangspunkt i en lokal agent fra Østrup, Margrethe Harboe, forskud på undersøgelsen om den danske afdeling af Secret Intelligence Service. Historien er elementært spændende og indeholder alle spionromanens ingredienser: En enlig kvinde, køn, begavet, impulsiv og romantisk, som omgås tyske officerer for at opsnappe oplysninger af værdi for de allierede. Udstødt af lokalsamfundet for sine tilsyneladende tyskvenlige og nazistiske sympatier, og kun støttet af den lokale sognepræst, hendes hemmelige elsker.

I 1930'erne havde hun som meddeler for politiet infiltreret de danske nazister og videreførte senere dette arbejde ved spionage mod den tyske værnemagt. De første år af krigen arbejdede hun i Tyskland, men kom i 1943 tilbage til Danmark, hvor hun fik ansættelse på den tyske flyveskole i Kastrup. Kort efter fik hun kontakt med SIS og blev rekrutteret som meddeler. Hun var leveringsdygtig i oplysninger om fabrikker og flyvepladser i Tyskland, og i uds muglet materiale fra flyveskolen i Kastrup. Som følge af arrestationer af andre SIS-medarbejdere blev hun anholdt i marts 1944, men efter en dramatisk flugt lykkedes det hende at komme i sikkerhed i Sverige. Grundet hendes rygter som nazist, søgte og fik hun efter krigen en formel oprejsning, men i lokalsamfundet vedblev hun at være »nazisten fra Østrupbæk«.

Historien er god, men desværre lykkes den ikke rigtig for forfatteren. Teksten i den kilde-nære redegørelse skæmmes af lange citater fra de forskellige, ofte modstridende, kilder, hvilket gør det vanskeligt at holde styr på historien.

Bogens sidste del er den mest interessante, i hvert fald for en udenogs læser. Heri søger forfatteren i et bredere perspektiv at redegøre for den organisation, som herhjemme arbejdede direkte for den britiske militære efterretningstjeneste – Secret Intelligence Service. Det er første gang at SIS' indsats i Danmark beskrives mere samlet.

Den hidtidige opfattelse har været, at SIS, efter aftale med SOE, kun i begrænset omfang opererede i Danmark efter 1941. Men forfatteren kan påvise, at fra 1943 tillod englænderne igen SIS at ekspandere i Danmark. Årsagen var, ifølge forfatteren, at SIS' danske net havde indlagt sig store fortjenester ved, gennem kontakter i Tyskland, at indhente oplysninger om de tyske raketvåben. SIS-officeren Victor Hampton blev sendt til Stockholm for at lede SIS' fornyede indsats i Danmark, til stor fortrydelse for SOE, som fandt konkurrencen på militær efterretning unødigt og i værste fald skadelig.

Manden bag SIS' succes i Danmark var Aage Andreassen (kodenavn: R 34). I løbet af foråret 1943 opbyggede han den danske organisation, og det fremgår tydeligt af den opstillede organisationsoversigt (s. 131-135), at det ikke var en fasttømret organisation, men flere grupperinger, der arbejdede sideløbende, samt en række selvstændigt arbejdende meddelere uden for den egentlige organisering. I alt er det lykkedes forfatteren at identificere ca. 50 meddelere, samt et antal tilknyttede personer, bl.a. får vi oplyst, at den senere leder af den danske militære efterretningstjeneste, Svend Truelsen, i en periode virkede som agent for SIS. Interessant er det også, at forfatteren kan vise, SIS-meddelelerne blev betalt for deres ydelser, hvilket var uhørt inden for SOE og den danske militære efterretningstjeneste.

Organisationens *security* (sikkerhedsregler) var under al kritik. Der blev taget mange chancer og en generel manglende erfaring med illegal teknik betød, at en stor del af SIS-folkene blev arresteret. Flere blev henrettet og andre døde i tyske lejre. Den tyske kontrapionage, Abwehr, fik gennem forhørene et indgående kendskab til SIS' virksomhed i Danmark og i Tyskland. Gennem tyske afhøringsrapporter kan forfatteren således afsløre, at mange anholdte meget hurtigt fortalte alt, hvad de vidste. Andre blev under trussel om henrettelse »vendt« til at arbejde for tyskerne som dobbeltagenter. Men trods de mange tyske anslag var SIS virksom i Danmark til befrielsen. Det kunne have været interessant at få en vurdering af værdien af det SIS-organiserede efterretningsarbejde, men som følge af de fortsat lukkede SIS-arkiver i England, afholder forfatteren sig fra dette.

Der ligger et imponerende detektivarbejde bag fremstillingen. Forfatteren har som nævnt ikke haft adgang til SIS' arkiver, hvorfor han har været henvist til »fiske« oplysninger ud af bl.a. »Stockholmsarkivet«, tyske afhøringsrapporter og efterkrigstidsberetninger. Manglen på et stringent kildemateriale betyder desværre, at forfatteren unødigt ofte føler sig foranledet til at sammenstille og diskutere modstridende kildeoplysninger, hvilket giver fremstillingen et flimrende skær. Her burde forfatteren have hjulpet

læseren ved, en gang for alle, at redegøre for problemerne ved kilderne og derpå koncentreret sig om analysen og den gode historie.

Peter Birkelund

Anders Bjørnvad: Krigens Monumenter 1940-1945. Odense Universitetsforlag, 1999, 526 s., ill., 350 kr.

Monumenter over besættelsen 1940-1945 findes overalt i Danmark, fra den diskrete mindeplade til de officielle mindelunde. Med omtrent 1265 monumenter, mindsten og tavler og ca. 840 fredede grave har besættelsestiden medført dette århundredes største, samlede monumentsætning. Som det gælder for en del af monumenterne, har ingen tidligere interesseret sig for monumentrejsningen eller dens historie. Nu foretager historikeren, ph.d. Anders Bjørnvads omfattende behandling af emnet. Bjørnvad har et vigtigt besættelseshistorisk forfatterskab bag sig og har tidligere vist, at han er en kompetent kildeindsamler og udmærket formidler.

Krigens Monumenter falder i to hoveddele. I den første, »Hovedtræk af monumentsættningens historie i Danmark,« (s. 9-186) redegøres på baggrund af arkivmateriale og den sparsomme relevante litteratur udførligt for denne, fra monumenter rejst eller planlagt under besættelsen, til fredede grave, der inkluderer såvel mindelunden i Ryvangen som de mindre begravelsespladser, herunder grave for ikke-danske statsborgere. Statuerne af Kong Christian X, Kaj Munk og John Christmas Møller vies et særligt kapitel, ligesom der findes udførlige redegørelser for monumenter over danske soldater, søfolk, modstandsbevægelsen, besættelsestidens ofre og allierede flyvere. Også mindsten for det tyske mindretal, befrielsesmindsten og monumenter rejst i 50-året for Danmarks befrielse er behandlet. Den centrale tilgang til emnet er spørgsmålet om, hvem eller hvad mindesmærkerne blev rejst for, hvem der stod bag monumentsætningen, hvad baggrunden var og i mange tilfælde også hvordan monumentet blev finansieret og udført. I den sammenhæng er undersøgelsen af arbejdet i og indflydelsen fra Modstandsbevægelsens Kunstneriske Udvalg en særlig interessant afdækning af en hidtil upåagtet følge af besættelsestid og modstandskamp. Også den meget decentrale struktur, ofte dikteret af folkelige bevæggrunde og krav, i modsætning til f.eks. Holland, redegøres der for, ligesom Bjørnvad gør opmærksom på problemerne vedr. vedligeholdelse af monumenterne. Spændvidden i arbejdet antydes af behandlingen af Ryvangens historie som nationalt mindesmærke på den ene side, og en beskeden træplade for

dræbte modstandsfolk, placeret i en spejderborg i Jylland på den anden. Fremstillingen støttes af en stor, velredigeret og flot reproduceret mængde farvefotos, med enkelte ældre sort/hvid-optagelser ind imellem. Alene bogens første hoveddel kunne bære en udgivelse, men et andet centralt spørgsmål for Bjørnvad har været, hvor mange monumenter der findes.

Undersøgelsen af dette spørgsmål har resulteret i bogens anden hoveddel, en lige så velillustreret registrant over monumenter og mindesmærker (s. 187-526). Registranten omfatter en særlig afdeling vedr. Ryvangen, men er ellers inddelt efter amter og kommuner. Omfattende brug af besættelses- og lokalhistorisk litteratur, Bjørnvads egen ekspertise og ikke mindst en kolossal korrespondance med kommunale myndigheder, privatpersoner, museer og arkiver, ligger til grund for registranten, som er veldokumenteret og konsistent.

Bogen har både national og lokal interesse. Den er et vigtigt nyt bidrag til den besættelseshistoriske litteratur, og lokalt vil man i omtrent alle kommuner i landet kunne hente nye eller præciserende oplysninger om monumenter på egnen. Og endelig kan bogen såmænd også gøre fyldest i.f.m. tilrettelægning af historiske udflugter. *Krigens Monumenter* er grundig, velskrevet og flot tilrettelagt. Den kan anbefales.

Henrik Gjøde Nielsen

Henry Nielsen (red.), Kjeld Nielsen, Flemming Petersen og Hans Siggaard Jensen: Til samfundets tarv – forskningscenter Risøs historie, Forskningscenter Risø 1998, 560 s., ill., 348 kr.

Da Danmarks største forskningsinstitution, Risø, stod foran fyrrårsdagen for sin oprettelse i 1956, besluttede direktionen i 1995 at markere jubilæet ved at udgive en historisk redegørelse om institutionen. Til at forfatte værket valgte man et kollektiv af historikere med tilknytning til Elmuseet i Bjerringbro. Holdet forstærkedes med Henry Nielsen fra Aarhus Universitet og Hans Siggaard Jensen fra Handelshøjskolen i København. Bestillingen lød på en historisk fremstilling og ikke blot et traditionelt festskrift. Forfatterne fik frie hænder til at løse opgaven og har frit haft adgang til Risøs arkiver, fortrinsvis de 60 hyldemeter direktionsarkiv. Materialets art og store omfang har afholdt dem fra systematiske undersøgelser i afdelingsarkiverne på Risø. Til gengæld har de kunnet trække på personlige kontakter til nøglemedarbejdere, og interviews med 18 personer indgår i fremstillingen. Resultatet er blevet en bog, der vil meget, og som efter mit skøn også når meget.

Risøs fyrretyve år har været begivenhedsrige. Oprindelig skulle institutionen gennem forskning og udviklingsarbejde bane vej for fredelig udnyttelse af atomenergien i Danmark. Opstået i en teknologibegejstret tid præget af fremtidsoptimisme og udrustet med rundhåndede statsbevillinger oplevede institutionen brusende medgang i begyndelsen. Senere kom modgang og nye udfordringer. Uenighed om energipolitikken, stigende teknologiskepsis i offentligheden og øget miljøbekymring røkkede Risøs eksistensgrundlag og bidrog til at ændre målsætning og opgaver. Hvad der oprindelig hed Atomforsøgsanlægget Risø, hedder idag Forskningscenter Risø. Med nedtoningen af kernekraft i dansk energipolitik ændrede Risø karakter til et energi-, materiale- og miljøforskningscenter. Siden 1990 har Risø søgt at markedsføre sig som »*nationalt forskningslaboratorium*«.

Også forskningen som begreb og måden at organisere forskning på ændrede sig i løbet af fyrene år. Risøs fagspecifikke afdelinger havde oprindelig udstrakt frihed til at definere deres mål og strategi. Men med tiden satte topstyring med forskningsplaner, programforskning og forskningskontrakter grænser for friheden. I 1990 omlagdes afdelingsstrukturen mod de programområder, hvor resultaterne skulle findes. Beständig har Risø måttet finde balancen mellem langsigtet, fagligt orienteret grundforskning og mere ad hoc prægede samfundsopgaver, mellem institutionens behov for tid til at opbygge et forskningsmiljø og samfundets behov for hurtige og synlige afkast af de investerede midler.

Politisk har Risø flere gange befundet sig i orkanens øje. I 1963 var institutionen nedlægnings-truet, efter at elværkerne udskød beslutningen om opførelse af a-kraftværker; i 1970'erne og frem til 1985 var a-kraftens plads i Danmarks fremtidige energiforsyning usikker for til sidst at blive afvist. Det påvirkede selvfølgelig Risøs eksistensberettigelse som atomforsøgsanlæg. Men Risø har overlevet. Har ifølge denne bog overlevet, bl.a. fordi grundforskningen stadig har kunnet fastholdes som centralt element af Risøs virksomhed, bl.a. også fordi Risøs ledelse og medarbejdere proaktivt har været i stand til at foregribe de forventninger, som samfundet ville rejse.

Forfatterkollektivet har valgt at fremlægge deres stof som en fremstilling i tre planer eller i tre spor. Det ene, hovedsporet, er opbygget som syv kronologiske afsnit disponeret efter ydre begivenheder, som fik indgribende betydning for Risø. Synsvinklen er her overordnet. Vi befinder os i øjehøjde med direktion og bestyrelse, og det er først og fremmest Risø i samfundsmæssige sammenhænge, der gøres rede for. Den sociale, økonomiske og sikkerhedspolitiske udvikling, stemninger og tilstande ude i samfundet præger Risø med sine krav og forventninger. En meget

vigtig pointe i fremstillingen er denne stadig omend undertiden noget didaktiske fastholden af de sidste fyre års samfundsudvikling som forståelsesgrundlag for begivenhedernes forløb på forsøgsanlægget. Vi følger spillet mellem politikere, bestyrelsen og Risøs direktion, mellem Risø og Risøs aftagere i industri og forskerverden. Her er vigtige bidrag til videnskabshistorie og teknologihistorie og til dansk energipolitik. Forfatterne giver også karakteristikker af situationer og aktører, bl.a. af Risøs to første bestyrelsesformænd, departementscheferne H. H. Koch og Erik Ib Schmidt, hvis personligheder fremstillingen tillægger afgørende betydning.

Et helt andet spor er bogens tolv ekskursor, de såkaldte *cases*, der fører læserne ind under huden på nogle af de opgaveforløb, som har udspillet sig på Risø. For grafisk at markere disse afsnit er teksten sat med en lysere trykfarve. Efter at have vænnet mig til det, kan jeg godt sympatisere med ideen. Med sine mange fagspecifikke afdelinger, sine hundredere af forskere og med hundredvis af sideløbende projekter – hvert projekt med sin egen baggrund, sit eget netværk og forløb – har Risø et rigt fond af kaleidoskopiske eksempler; og det er klart, at forfatterne her har måtte udvælge deres *cases*, og at man kan diskutere udvalget. Det er ikke fra forfatternes side tænkt repræsentativt, men det skal anskueliggøre elementer af Risøs virksomhed, som forfatterne tillægger betydning for Risøs identitet.

Forudsætningsløse læsere, det vil sige læsere der som denne anmelder er historisk nysgerrige men teknisk vankundige, genkender enkelte *cases* fra omtale i medierne. I disse *cases* udfolder forfatterne pædagogik på – må jeg kalde det – encyklopædi-niveau. Baggrunde og forløb kan være komplicerede, uden at læseren taber tråden. Man bliver oplyst om mekanikken – den tekniske såvel som den sociale – i Risøs interne processer. Samlet tegner udvalget af *cases* både den faglige diversitet på Risø og de forandringer, der i tidens løb er sket med Risøs opgavefelt.

Fremstillingens tredje spor er illustrationsteksterne, når de bruges til at uddybe, specificere eller definere et emne eller begreber og processer, der er genstand for fremstillingen. Bogens 199 illustrationer har ofte lange tekster. Værsgo og bliv klogere på måling af vandindhold i jord ved hjælp af neutronspredning (fig. 34), på måling af neutroners halveringstid (fig. 70-72), på superledere (fig. 141, 174) og på triakse-neutron-spektrometeret ved DR3 (fig. 186). Læseren sporer heri et bevidst ønske om at øge værkets informationsflow og at lette tilegnelsen ved at illustrationer, grafer og diagrammer får lov at bære fremstillingen, hvor det er muligt. Disponeringen overlader læseren at vælge mellem at holde fast i den kronologiske linje eller afstikkende at fordybe sig på indtil flere niveauer i særlige emnefeltet.

Fremstillingen er noget ordrig og kan indimellem føles lidt overpædagogisk. Læseren må formodes at kunne lide at læse for læsningens skyld. Mindre læsetrængende henvises venligt til det afrundende kapitel 8, som samler kvintessensen af historien. Hele vejen gennem bogen glæder man sig dog ved et klart og letlæseligt sprog, der ind imellem bærer svage anstrøg af lune.

En række af de spørgsmål, der melder sig ved læsningen, har forfatterkollektivet foregrebet og behandlet i det sidste kapitel 8. Her prøver de at svare på f.eks. – Hvorfor overlever Risø? – Hvordan udfolder en grundvidenskabelig, men måldiffus forskningskultur sig sammen med en målrettet, teknologisk virksomhedskultur? – Hvordan fungerer Risø, en så kompleks og mangesidet virksomhed, egentlig som enhed under stadig mere intensiv topstyring? – Hvilken synergieffekt opnås ved at bringe så forskellige fag, og så forskellige projekter sammen under fælles ledelse? Svarene tegner profilen af en virksomhed, der grundlæggende er præget af konsensus og samstemthed med institutionens ledelse. Observationer af afvigende meninger og visse af de personlige konflikter på lederniveau refereres i bogen, men synes jeg, med noget bleg og behersket stemmeføring.

Nok forties Risøs interne kriser og kurrer ikke. Men jeg har forfatterne lidt mistænkt for, at de måske ubevist leverer en harmoniseret succeshistorie måske egnet til at udvikle god Risø-ånd hos kommende medarbejdere. Som læser kunne jeg forvente, at Forskningscenter Risø med sin tværvideenskabelige bemanding og med opgavefelter spændende fra grundvidenskab til ad hoc forskning, ja i perioder til regulær produktion (af isotoper), har rummet og rummer interne spændinger og modsatte kulturer, der ikke bare må komme til udtryk, når kriseperioder og omstilling bringer nedskæringer og fyringer, men som også må præge den daglige tilværelse negativt og positivt. I enkelte af citaterne sporer man som sagt holdninger, der antyder sådanne sociale konfliktlinier. Men forfatterne vil åbenbart ikke følge og uddybe sporet eller de har ikke fundet konflikterne egnede til deres historie om Risø. Denne anke er imidlertid underordnet i forhold til bogens væld af oplysninger og kloge betragtninger. Jeg mener, at det er lykkedes forfatterne at bringe en fulgyldig historisk fremstilling af Risø i teknologihistorisk, videnskabshistorisk og samfundspolitisk sammenhæng.

Som slutbemærkning: Bogen er forbilledligt udstyret, har selvfølgelig kilde- og litteraturoversigter og stikordsregister. Tillige har den tidstavle med oversigt over ressortforhold og med navnene på medlemmer af forretningsudvalg og Atomenergikommission samt på direk-

Anmeldelser

tørerne på Risø og på lederne af Risøs forskningsafdelinger. Desuden har bogen en ordliste med definitioner på centrale begreber. Som man vil se, en publikation, der også udstyrmæssigt

præges af omhu og nytænkning. Holbæk Center-Tryk A/S og Møllerup DesignLab har præsteret et godt arbejde.

Michael Hertz